

/ 360 / ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

σκοπιά της κεντρικής διοίκησης, η χρηστή διαχείριση των μεγάλων ιδιοκτησιών επέτρεπε να εισπράττονται φόροι συχνά μεγαλύτεροι από όσους απέδιδε η φορολόγηση της κοινότητας. Αυτά τα στοιχεία, σε συνδυασμό, μας επιτρέπουν ίσως να κατανοήσουμε τι συνέβη.

Στην κοινωνία του χωριού επικρατούσε ανισότητα. Ορισμένοι ιδιοκτήτες είχαν αποκτήσει μεγάλες εκτάσεις, που στην πραγματικότητα ήταν μικρές κτήσεις. Σε μια Νεαρά του 996 ο Βασίλειος Β΄ παραθέτει ένα παράδειγμα μετατροπής της κοινοτικής γης υπέρ της Εκκλησίας: σε όλες σχεδόν τις επαρχίες, απ' ό,τι μαθαίνουμε, πολλές κοινότητες είχαν υποστεί βλάβη από τη μοναστηριακή επέκταση, σε σημείο ώστε ορισμένες εξ αυτών να απειλούνται με πλήρη εξαφάνιση. Υπεύθυνος για τη δημιουργία αυτών των μικρών μοναστηριών ήταν μερικές φορές ένας κάτοικος του χωριού που ίδρυε εκκλησία στη γη του και γινόταν μοναχός. Σύντομα τον μιμούνταν δυο-τρεις άλλοι χωρικοί, που πήγαιναν να ζήσουν μαζί του. Μετά τον θάνατό τους, ο τοπικός επίσκοπος δήμιευε την εκκλησία, την οποία, για ευνόητους λόγους, ονόμαζε μοναστήρι, αφού οι μονές βρίσκονταν στη δικαιοδοσία του. Έτσι ιδιοποιούνταν την περιουσία, ή τη χάριζε, προκαλώντας σε κάθε περίπτωση βλάβη στα χωριά [Svoronos, 86, σ. 209· Lemerle, 553, σ. 112-114]. Άλλες φορές, πάλι, ορισμένοι δυνατοί, άσχετοι με το χωριό, καταλάμβαναν γαίες του.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα, τα προβλήματα ήταν η ανασφάλεια, η άμυνα και η επιβίωση, και το χωριό εξυπηρετούσε απολύτως τις ανάγκες μιας ελάχιστα ανεπτυγμένης οικονομίας, αρκούμενο σε μερική εκμετάλλευση των εδαφών του. Είδαμε όμως ότι τα πράγματα δεν είχαν πια έτσι, κατά τον δέκατο αιώνα.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΩΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ

Οι μεγάλες ιδιοκτησίες διέθεταν προσωπικό ικανό να εξασφαλίζει τη διαχείρισή τους: έργο του ήταν η αύξηση των προσόδων που μπορούσε να αποφέρει η γη. Από τον δέκατο αιώνα και εξής, οι γαιοκτησίες διαδραμάτιζαν τον ρόλο που έως τότε έπαιζαν τα χωριά, αλλά στο πλαίσιο μιας οικονομίας προσανατολισμένης πλέον στη ζήτηση, και στην οποία ο εκχρηματισμός ήταν ευρύτατα διαδεδομένος, όπως έδειξε η Cécile Morrisson [Morrisson, 506, σ. 299-301].

Ο διευρυμένος ρόλος των γαιοκτησιών στην αγροτική οικονομία

Τον έβδομο αιώνα μαρτυρείται η ύπαρξη μεγάλων γαιοκτησιών, η σημασία των οποίων, όμως, ήταν περιορισμένη, σε σύγκριση με την προηγούμενη και την επόμενη περίοδο. Το ίδιο φαίνεται επίσης να ισχύει για την κρατική γαιο-

κτησία [Kaplan, 545, σ. 324]. Για τον όγδοο και τον ένατο αιώνα, ορισμένα παραδείγματα υποδηλώνουν μια ανάπτυξη –περιορισμένη, οπωσδήποτε– της οικονομίας των μεγάλων κτήσεων. Η περιουσία των εκκλησιών λαϊκών, αλλά και των μονών, αυξανόταν με δωρεές, που προέρχονταν από τα έσοδα κοσμικών ιδρυμάτων [Lemerle, 553, σ. 54-56]. Πριν από το τέλος της πρώτης περιόδου της Εικονομαχίας, πολλά μοναστήρια είχαν ήδη ιδρυθεί, ενίοτε μέσα σε κτήματα οικογενειών που πλούτισαν ως κρατικοί λειτουργοί [Thomas, 564, σ. 123-124]. Μεταξύ των άλλων λόγων, φορολογικές απαλλαγές υπέρ της Εκκλησίας, που με βεβαιότητα παραχωρήθηκαν την εποχή της αυτοκρατορίας Ειρήνης, ενθάρρυναν τους λαϊκούς να μετατρέπουν την έγγειο ιδιοκτησία που διέθεταν σε μονές, και να τις αναθέτουν στους παροίκους για καλλιέργεια [Thomas, 564, σ. 129]. Τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και το κράτος αντιλήφθηκαν τη σπουδαιότητα που είχαν οι γαιοπρόσοδοι οι οποίες προέρχονταν από τη μεγάλη ιδιοκτησία – που, χωρίς ακόμη η θέση της να είναι πρωτεύουσας σημασίας, εντούτοις δεν ήταν πλέον αμελητέα.

Κατά τον ένατο αιώνα, στην αλληλογραφία του διακόνου Ιγνατίου Νικαίας εντοπίζουμε αδιάσειστες μαρτυρίες για τον ρόλο της Εκκλησίας ως μεγάλου γαιοκτήμονα. Εκεί υποδηλώνεται ότι τα έσοδα από τη γη της μητρόπολης Νικαίας ήταν σημαντικά, ενώ, υποτίθεται, τα φορολογικά βάρη ήταν δυσβάστακτα. Η μητρόπολη διέθετε ελαιώνες, που παρήγαν λάδι, και αρόσιμες γαίες που τις εκμεταλλεύονταν έμμεσα. Τη διαχείρισή τους την ανέθετε ο οικονόμος σε *κουράτορα* (επιστάτη), ο οποίος κατένεμε τις γαίες στους παροίκους που ο ίδιος είχε εγκαταστήσει εκεί. Οι τελευταίοι όφειλαν στη μητρόπολη τέλη σε είδος, ένα σταθερό ποσοστό της σοδειάς (πάκτον). Τα αποθέματα σίτου, πολύ σημαντικά, τα οποία φυλάσσονταν στο οίκημα του οικονόμου, είναι δυνατόν να υπολογιστούν μέσω του ύψους των απαιτήσεων που ήγειραν οι αρχές του θέματος Οψικίου.

Στη συνέχεια, είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε τον αυξανόμενο ρόλο της μεγάλης γαιοκτησίας στην οικονομία, και το γεγονός ότι τα περιουσιακά τους στοιχεία, ή μάλλον τα έσοδά τους, άλλαζαν ιδιοκτησιακό καθεστώς: από το κράτος στους λαϊκούς, με τη μορφή δώρων εκ μέρους του αυτοκράτορα, από τους λαϊκούς στα μοναστήρια, όταν οι λαϊκοί μετέτρεπαν τα κτήματά τους σε ευαγή ιδρύματα για να τα εξασφαλίσουν, από την Εκκλησία στο κράτος, αφού ο Βασίλειος Α΄ επιχείρησε να ανακτήσει τον έλεγχο επί της διαχείρισης και των εσόδων των εκκλησιαστικών περιουσιών [Thomas, 564, σ. 130-139]. Πράγματι, όπως μαρτυρούν σχετικά οι *Νεαραί* των αυτοκρατόρων της Μακεδονικής Δυναστείας, ο δέκατος αιώνας είναι η εποχή που συνιστά το σημείο καμπής ως προς τη σημαντική αύξηση των μεγάλων γαιοκτησιών. Μόλις η ασφάλεια αποκαθίστατο σε μια επαρχία υπό

την προστασία του στρατού, και με τη διοίκησή της να έχει αποκατασταθεί χάρη στο δίκτυο των κάστρων, η ελπίδα για γαιοπροσόδους μεγαλύτερες και σε πιο ταχτά χρονικά διαστήματα ωθούσε τους δυνατούς να λαμβάνουν πρωτοβουλίες που αντετίθεντο στα συμφέροντα όσων αποτελούσαν τις κοινότητες χωριών και συχνά πετύχαιναν τον στόχο τους, παρά τους υφιστάμενους νόμους. Οι μεγάλες γαιοκτησίες λαϊκών ή μοναστηριών δεν ήταν οι μόνες που μεγάλωναν σε έκταση ή σε αριθμό. Οι μητροπολίτες, οι αρχιεπίσκοποι και οι επίσκοποι, καθώς και οι ιθύνοντες των ευαγών ή αυτοκρατορικών ιδρυμάτων, συγκαταλέγονται στους δυνατούς που καταγγέλλει η *Νεαρά* του Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού (934), οι οποίοι διείσδυαν στα χωριά και διέυρυναν το δίκτυο των κτήσεών τους χάρη σε αγορές, δωρεές, διαθήκες, ή με οποιονδήποτε άλλο τρόπο [Svoronos, 86, σ. 84]. Το ίδιο το κράτος, εξάλλου, εκμεταλλευόταν μεγάλες ιδιοκτησίες, γεγονός που το ανιχνεύουμε καλύτερα από τον ένατο αιώνα και μετά, χάρη ιδίως στους καταλόγους πρωτοκαθεδρίας, στους οποίους καταδεικνύεται το οργανόγραμμα των κεντρικών υπηρεσιών που ήταν επιφορτισμένες με τη διαχείριση αυτών των μεγάλων ιδιοκτησιών, και χάρη σε πολλές σφραγίδες που ανήκαν στους κατά τόπους αντιπροσώπους τούτων των υπηρεσιών. Ορισμένες από αυτές τις μεγάλες ιδιοκτησίες προορίζονταν για την εκτροφή ζώων που κάλυπταν τις αυξημένες ανάγκες του στρατού. Τα έσοδα από ανάλογες ιδιοκτησίες προορίζονταν για το ταχυδρομείο (*δρόμος*) και για διάφορα δημόσια ιδρύματα φιλανθρωπικού χαρακτήρα (*ευαγείς οίκοι*).

Το κράτος διαδραμάτισε, κατά τον ενδέκατο αιώνα, αποφασιστικό ρόλο στην επιτάχυνση μιας διαδικασίας που δεν την είχε υποκινήσει το ίδιο, και μάλιστα είχε προσπαθήσει να την ανακόψει κατά τον δέκατο αιώνα: το αποτέλεσμα της πολιτικής του ήταν η μεγάλη ιδιοκτησία να αντικαταστήσει σχεδόν παντού την ιδιοκτησία του χωριού, χωρίς ωστόσο να θίγεται το προβάδισμα που είχε η μικρή αγροτική εκμετάλλευση. Το ενδιαφέρον που αντιπροσώπευε η κοινότητα, από δημοσιονομική άποψη, είχε ελαττωθεί, και τα έσοδα που μπορούσε να αντλήσει το κράτος από τις μεγάλες γαιοκτησίες ήταν μεγαλύτερα από το συνολικό ποσό των φόρων. Ο Ν. Οικονομίδης επισήμανε ότι, από τις αρχές του ενδέκατου αιώνα, η υπηρεσία του Φίσκου δεν προσπαθούσε πια να πουλήσει τις εγκαταλελειμμένες γαίες, αλλά να τις διατηρήσει και να τις οργανώσει σε μεγάλες ιδιοκτησίες καλλιεργούμενες από παροίκους [Oikonomides, 345, σ. 136-137]. Επιπλέον, το κράτος προσπάθησε, κατά τον ενδέκατο αιώνα, να αυξήσει την κτηματική περιουσία του δημόσιου ταμείου. Πράγματι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι πολλοί πρόεβαιναν σε εικονικές εγκαταλείψεις, που επέτρεπαν να παρακάμπτεται ο νόμος και να μετατρέπεται ευκολότερα μια ολόκληρη κοινότητα σε μεγάλη ιδιοκτησία [Kaplan, 545, σ. 402-403].

Ο έγγειος φόρος, επομένως, είχε καταστεί, για το κράτος, λιγότερο σημαντικό από τις προσόδους της γης την οποία καλλιεργούσαν οι πάροικοι στις κρατικές κτήσεις. Πληροφορίες για τη μετατροπή χωριών σε κτήματα μας δίνουν νομικά κείμενα και ορισμένα φοροτεχνικά έγγραφα όπου διατυπώνονται οι ανησυχίες της διοίκησης. Η λογική, όμως, αυτής της μετατροπής ήταν κατά βάση οικονομική. Στα αρχεία του Άθω, οι αναφορές σε αυτοκρατορικές κτήσεις (βασιλικά προάστεια) εμφανίζονται στα μέσα του ενδέκατου αιώνα. Χωριά, για τα οποία γνωρίζουμε ότι ήταν κοινότητες κατά τον δέκατο αιώνα, έγιναν κτήσεις του δημόσιου ταμείου, προτού παραχωρηθούν ενδεχομένως σε μοναστήρια ή λαϊκούς. Φαίνεται ότι αυτός ο μετασχηματισμός των δομών της ιδιοκτησίας γης υπήρξε γενικευμένος. Στη Μακεδονία, η τελευταία μνεία αγροτικής κοινότητας χρονολογείται στα μέσα του ενδέκατου αιώνα. Είναι, σε κάθε περίπτωση, βέβαιο ότι στις αρχές του δέκατου τέταρτου αιώνα, στην ύπαιθρο της Μακεδονίας, είχε διαμορφωθεί ένα σχεδόν συνεχές δίκτυο κτήσεων, το οποίο αντικατέστησε το παλαιό δίκτυο των κοινοτήτων. Φαίνεται πιθανό οι μεγάλες γαιοκτησίες να υπερτερούσαν των μικρών κλήρων, από τα τέλη του δωδέκατου αιώνα. Ο P. Magdalino δίνει μια εντυπωσιακή εικόνα της μεγάλης ιδιοκτησίας εκείνη την εποχή: σχεδόν παντού οι παράκτιες περιοχές, από την Κωνσταντινούπολη μέχρι την κεντρική Κρήτη, καθώς και τα νησιά, ανήκαν κατά τον δωδέκατο αιώνα σε μεγάλους ιδιοκτήτες, συχνά Κωνσταντινουπολίτες, και ο σημαντικότερος ανάμεσά τους ήταν το κράτος [Magdalino, 192, σ. 160-171]. Από τον ενδέκατο αιώνα και μετά, το πιο εντυπωσιακό γεγονός είναι η καταλυτική παρουσία της μεγάλης ιδιοκτησίας.

Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες

Οι γαιοκτήμονες και κάτοχοι μεγάλων κτήσεων αποτελούσαν έναν κόσμο εντελώς διαφορετικό από εκείνον των χωρικών, ο οποίος περιέκλειε εντός του πολλές αντιθέσεις. Αρκετοί γαιοκτήμονες ανήκαν στα κατώτερα στρώματα της επαρχιακής αριστοκρατίας, και οι κτήσεις τους δεν ήταν πολύ μεγάλες. Το ίδιο ίσχυε για πολλές μονές και επισκοπές. Στο άλλο άκρο εντοπίζονται οι πολύ μεγάλοι ιδιοκτήτες, ιδρύματα ή ιδιώτες, που είχαν στην κατοχή τους πλήθος κτήσεων οι οποίες ήταν συγκεντρωμένες στην ίδια περιοχή ή διασκορπισμένες στην Αυτοκρατορία. Υπήρχαν όλες οι ενδιάμεσες καταστάσεις. Σε σπάνιες μόνο περιπτώσεις γνωρίζουμε τη σύνθεση και την έκταση των εγγείων περιουσιών, και τις περισσότερες φορές είμαστε υποχρεωμένοι να εκτιμούμε το μέγεθός τους με βάση τον αριθμό των κτήσεων που τις συναποτελούσαν. Τίποτα πάντως δεν υποδεικνύει ότι η τάση για επενδύσεις και εγγειοβελτιωτικά έργα, με στόχο την αύξηση των εσόδων και την καλύτερη δυνατή διαχεί-

ριση των κτήσεων, σχετίζεται με τη θέση των μεγάλων γαιοκτημόνων στην κοινωνική ιεραρχία, ή με την έκταση των κτημάτων τους.

Μπορούμε να βεβαιώσουμε, ακολουθώντας τον Ν. Οικονομίδα [556, σ. 321], ότι το κράτος υπήρξε πάντα ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας, ενώ, από τον ενδέκατο αιώνα και μετά, οι κτήσεις του αυξήθηκαν ακόμη περισσότερο. Η Εκκλησία, αν δεν υπήρξε πάντοτε μείζων γαιοκτήμονας, κατέλαβε πάντως αυτή τη θέση κατά τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου. Η κτηματική περιουσία του Πατριαρχείου φαίνεται ότι ήταν διασκορπισμένη σε όλη την Αυτοκρατορία, όπως και η αντίστοιχη αυτοκρατορική. Οι κτήσεις των επισκοπών ήταν, φυσικά, μικρότερες από εκείνες των μητροπόλεων. Όποια και αν υπήρξε η έγγειος περιουσία της μη μοναστικής Εκκλησίας, είναι σίγουρο ότι η μοναστηριακή περιουσία την ξεπερνούσε, και μάλιστα αυξήθηκε σημαντικά, από τον ένατο αιώνα και μετά. Ο ρόλος των μοναστηριών στη διαχείριση των γαιών απέκτησε αποφασιστική σημασία κατά τον δέκατο αιώνα. Επιπλέον, τα μοναστήρια ήταν ορισμένες φορές, λόγω προνομίων που τους είχε παραχωρήσει ο αυτοκράτορας, απαλλαγμένα από τον έγγειο φόρο. Από την άλλη πλευρά, οι κτήσεις των λαϊκών αυξήθηκαν επίσης κατακόρυφα. Όσο για την περιουσία της αριστοκρατίας, η προέλευση και το είδος της οποίας ποίκιλλε πολύ, ο J.-C. Cheynet [Cheynet, 450] τόνισε ότι συνίστατο πρωτίστως σε έγγειες ιδιοκτησίες και κληροδοτήματα που παραχωρούνταν από τον αυτοκράτορα, αλλά πολλές φορές δημεύονταν, συνεπώς ήταν ασταθή. Ο Cheynet υπενθυμίζει ότι στη Μικρά Ασία ο Ευστάθιος Μαλεΐνος, περί το 1000, παρείχε τροφή και στέγη, στα κτήματά του, στον αυτοκράτορα Βασίλειο Β΄ και τον στρατό του, που αριθμούσε τουλάχιστον 20.000 άνδρες και είχε εκστρατεύσει εναντίον των Αράβων. Την ίδια εποχή και στην ίδια περιοχή, οι περιουσίες των Φωκάδων, των Σκληρών, των Κομνηνών ήταν εξίσου σημαντικές. Φαίνεται, ωστόσο, ότι στα τέλη του ενδέκατου αιώνα οι μεγάλες ιδιωτικές περιουσίες στα Βαλκάνια ήταν, σε πολλές περιπτώσεις, λιγότερο σημαντικές από τις αντίστοιχες στο οροπέδιο της Ανατολίας.

Η ουσία είναι ότι, ήδη από τον δέκατο αιώνα, το κράτος και οι μονές μοιράστηκαν, όχι πάντα χωρίς συγκρούσεις, αλλά για μεγάλο χρονικό διάστημα, μεγάλο μέρος των γαιών της Αυτοκρατορίας. Πρέπει όμως να υπενθυμίσουμε ότι το κράτος διαχειριζόταν επί μακρόν, όπως γράφει ο Magdalino [Magdalino, 192, σ. 168], μια «παρακαταθήκη» γαιοκτημάτων, που συνεχώς τα «ανακύκλωνε» για να ανταμείβει τους λαϊκούς αξιωματούχους. Ανάλογα με τις πολιτικές συνθήκες, το μερίδιο που βρισκόταν στα χέρια της Αυτοκρατορίας μπορεί να ποίκιλλε, αλλά υπήρξε επίσης πολύ σημαντικό.

Η διαχείριση της μεγάλης ιδιοκτησίας

Από την άποψη της αγροτικής οικονομίας, αυτό που είχε τη μεγαλύτερη σημασία ήταν να διαχειρίζεται ικανό προσωπικό τις μεγάλες ιδιοκτησίες. Φαίνεται ότι οι επιστάτες, λαϊκοί ή κληρικοί, είχαν σε πολλές περιπτώσεις τις απαιτούμενες ικανότητες. Αυτός που διαχειριζόταν το κτήμα μπορούσε να είναι ο ιδιοκτήτης, αλλά τις περισσότερες φορές ήταν ένας διαχειριστής ενταγμένος στον διοικητικό μηχανισμό. Οι *επισκεπτήται*, οι *προνοηταί*, οι *οικονόμοι*, οι *κουράτορες* (επιμελητές), οι *χαρτουλάριοι* και οι *λογαριασταί* (λογιστές) αποτελούσαν μια πολυπληθή και ιδιαίτερα ιεραρχημένη ομάδα ανθρώπων που σχετίζονταν με μονές ή με τους μεγάλους οίκους. Μπορούμε να διακρίνουμε μεταξύ των γενικών διαχειριστών, που προέρχονταν από την κεντρική διοικητική γραφειοκρατία, και των τοπικών αξιωματούχων. Όλοι τους είχαν λάβει άριστη παιδεία, και οι υψηλότερες θέσεις εκχωρούνταν στα μέλη της πολιτικής αριστοκρατίας της πρωτεύουσας. Το σημαντικότερο στοιχείο ήταν αναμφίβολα ότι οι *επίτροποι* ήταν παρόντες στην κτήση, γεγονός που σήμαινε ότι βρισκόνταν κοντά στη γη και τον αγροτικό πληθυσμό. Μολονότι δεν διαθέτουμε συγκεκριμένες πληροφορίες, είναι σαφές ότι εκείνοι αναλάμβαναν να πραγματοποιήσουν ό,τι θα αποκαλούσαμε παραγωγικές επενδύσεις, και να οικοδομήσουν, στις πεδιάδες και τους λόφους, τις οχυρώσεις των μεγάλων ιδιοκτησιών που, ορατές από μακριά, χρησίμευαν ως σημεία αναφοράς και σύμβολα «χωροδεσποτείας» στο τοπίο, προστατεύοντας παράλληλα, σε περίπτωση κινδύνου, ανθρώπους και κινητές περιουσίες. Ήδη από τον ενδέκατο αιώνα, οι οχυρώσεις αυτές αντικατέστησαν τα περιτειχισμένα καταφύγια που ήταν κρυμμένα στα βουνά. Εκτός αυτού, μπορούμε να υποθέσουμε ότι, σε περίπτωση κακής σοδειάς, οι επιστάτες έδιναν στους παρόικους σπόρο επί πιστώσει. Από ορισμένες απόψεις, ο επιστάτης της μεγάλης ιδιοκτησίας διαδραμάτιζε τον ρόλο που είχε παλαιότερα η κοινότητα, τον καιρό των μεγάλων κινδύνων για την Αυτοκρατορία, με τη διαφορά ότι εκείνος διέθετε περισσότερα μέσα και μεγαλύτερη εξουσία.

Τα λογιστικά της μεγάλης ιδιοκτησίας

Πολλά έγγραφα υποδεικνύουν ότι οι επιστάτες όφειλαν να κρατούν λογαριασμούς, τους οποίους κατά περιόδους εκκαθάριζε ο ιδιοκτήτης [πρβλ., για παράδειγμα, το *Τυπικόν* της Κεχαριτωμένης, σ. 79]. Σε επιστολή του, ο Μιχαήλ Ιταλικός [109, σ. 95] ουσιαστικά αναφέρεται στο γεγονός ότι ο επιστάτης ασχολούνταν με το κλείσιμο των λογαριασμών στις μεγάλες ιδιοκτησίες, χωρίς να υπεισέρχεται στην πραγματική διαχείριση· σε κάθε περίπτωση, η απόφαση για δαπανηρές βελτιώσεις ανήκε στον χωροδεσπότη.

/ 366 / ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Γνωρίζουμε ότι, ούτως ή άλλως, τα ποσά που επενδύονταν στη γη αφαιρούνταν από τα καθαρά έσοδα, τα οποία προέκυπταν από την εκμετάλλευση του συνόλου των κτήσεων ενός ιδιοκτήτη. Τα λογιστικά της μεγάλης ιδιοκτησίας αναφέρονται, το 1073, στο Πρακτικό κυριότητας που συντάχθηκε για τον μέγα δομέστικο Ανδρόνικο Δούκα, στον οποίο είχε εκχωρηθεί από τον αυτοκράτορα η περιουσία μιας επισκέψεως κοντά στη Μίλητο. Το έγγραφο αναφέρει, βασιζόμενο στο κατάστιχον του λογαριαζόντος την επίσκεψιν (του λογιστή της αυτοκρατορικής κτήσης), τα έσοδα σε χρήμα κάθε κτήσης, καθώς και τα έξοδα των εργασιών (είσοδος λογαρική, τοπική έξοδος) [Εγγραφα Πάτμου, τόμ. Β', αρ. 50]. Η διαθήκη του Βοΐλα, η Διάταξις του Ατταλειάτη και το Τυπικόν του Πακουριανού δείχνουν ότι αυτοί οι τρεις μεγάλοι γαιοκτήμονες του ενδέκατου αιώνα ήταν πλήρως ενήμεροι για τη χρηματοοικονομική απόδοση της περιουσίας τους, χάρη στους λογαριασμούς που είχαν στη διάθεσή τους. Ο Βοΐλας, μάλιστα, υπολόγισε ευθέως την αναλογία ανάμεσα στην αξία ενός κτήματος η οποία εκλαμβάνεται ως κεφάλαιο και την αναμενόμενη απόδοσή του μετά την καταβολή των φόρων, της τάξεως του 3,7% [Lemerle, 631, σ. 60]. Η γη είχε μετατραπεί σε κεφάλαιο, το οποίο έπρεπε να αποφέρει κέρδος [Teall, 563, σ. 56].

Το ενδιαφέρον των μεγάλων ιδιοκτητών για την αγρονομία

Κατά τον ενδέκατο και τον δωδέκατο αιώνα, όσοι μεγάλοι ιδιοκτήτες ήταν μορφωμένοι ενδιαφέρθηκαν για τους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν οι γαίες τους και, ως εκ τούτου, όπως φαίνεται, και για τα αγρονομικά συγγράμματα ή εγχειρίδια [Teall, 563, σ. 42-44]. Στο πρώτο ήμισυ του ένατου αιώνα, ο Φώτιος αφιέρωσε στη *Συναγωγή γεωργικών επιτηδευμάτων* του Ουινδανίου Ανατολίου από τη Βηρυτό (τέταρτος αιώνας) μία από τις περιλήψεις της Βιβλιοθήκης του, επισημαίνοντας τη χρησιμότητα του έργου [Φώτιος, 775, II, αρ. 163]. Όσο για τα *Γεωπονικά*, το γεγονός ότι σώζονται περισσότερα από πενήντα χειρόγραφα καταδεικνύει πόσο δημοφιλή ήταν κατά τους Μέσους Χρόνους. Το έργο πρέπει να εκδόθηκε τουλάχιστον μία φορά κατά τον δέκατο αιώνα, όπως αφήνει να διαφανεί το προοίμιο που αφιερώνεται στον Κωνσταντίνο Ζ' και ανευρίσκεται σε ένα φλωρεντινό χειρόγραφο που παραδίδει το έργο. Το *Περί γεωργικών* του Ψελλού, ολιγοσέλιδο έργο που δανείζεται από τα *Γεωπονικά* τις συμβουλές για την καλλιέργεια των δημητριακών, μαρτυρεί επίσης το ενδιαφέρον που εκδήλωναν οι μορφωμένοι για τις αγρονομικές πραγματείες [Μιχαήλ Ψελλός, 527].

Οι επιστάτες των μεγάλων ιδιοκτησιών ήταν ο δίαυλος μέσω του οποίου θα ικανοποιούνταν οι απαιτήσεις των αριστοκρατών για μεγαλύτερη απόδο-

ση των κτήσεών τους. Λογιστές και ταυτόχρονα αγρονόμοι –εξ ανάγκης–, έτοιμοι να απαιτήσουν τα οφειλόμενα τέλη αλλά και να παράσχουν βοήθεια στους χωρικούς, οι επιστάτες υπήρξαν οι φορείς της ανάπτυξης για την αγροτική οικονομία.

Μορφές της ανάπτυξης

Οι μεγάλοι ιδιοκτήτες, μολοντί ενίοτε φαίνεται ότι υστερούσαν σε δυναμικές επεμβάσεις, πραγματοποίησαν πλήθος βελτιώσεων (φυτείες, κάθε λογής κατασκευές, μεταξύ των οποίων οχυρώσεις και μύλοι). Η παιδεία τους περιελάμβανε και τους τρόπους τού επιχειρείν, ενώ ταυτόχρονα είχαν τη δυνατότητα να μαθητεύσουν σ' αυτό. Πιθανώς, από την πλευρά τους, οι χωρικοί, ή τουλάχιστον οι πιο εύποροι ανάμεσά τους, πραγματοποίησαν και εκείνοι βελτιώσεις, μολοντί διέθεταν πιο περιορισμένα μέσα. Μπορούσαν όμως να συνεργάζονται είτε μεταξύ τους είτε με κάποιον μεγάλο ιδιοκτήτη.

Η ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΓΑΙΟΠΡΟΣΟΔΩΝ

Ορισμένοι ιστορικοί διατύπωσαν την εκτίμηση ότι η δυνατότητα των χωρικών για επενδύσεις ήταν στην πράξη μηδενική, αφού τα έσοδα μετά βίας ισοσκέλιζαν τις απαιτούμενες δαπάνες για την εκμετάλλευση του κλήρου τους. Τούτο ίσχυε ασφαλώς για τους λιγότερο εύπορους, αλλά όχι για όλους. Ορισμένα δεδομένα σχετικά με την καλλιέργεια των δημητριακών μάς επιτρέπουν να διατυπώσουμε υποθέσεις για την κατανομή των γαιοπροσόδων ανάμεσα στον Φίσκο, τους καλλιεργητές και τους μεγάλους ιδιοκτήτες.

Το εισόδημα των αγροτών

Η ενδεχόμενη παρακράτηση επί του ακαθάριστου προϊόντος της αγροτικής εκμετάλλευσης εξαρτιόταν από τις αποδόσεις που μπορούσε κανείς να προεξοφλήσει, δηλαδή, για τη φορολογική υπηρεσία, από τη γονιμότητα της γης. Ο Φίσκος διέκρινε τρεις ποιότητες γαιών, οι οποίες επιβαρύνονταν με διαφορετικό φόρο· από αυτές, οι δύο ήταν σπόριμες –με τη μία να είναι πρώτης ποιότητας–, ενώ η τρίτη αντιστοιχούσε στα βοσκοτόπια. Με βάση υπολογισμούς, που δεν χρειάζεται να τους επαναλάβουμε εδώ λεπτομερώς [Lefort, 552], διαπιστώνουμε ότι στην περίπτωση του ζευγαράτου (εύπορου χωρικού που διέθετε ένα ζεύγος βοδιών), που εκμεταλλευόταν δέκα εκτάρια δημητριακών, το ποσοστό, θεωρητικά, της παρακράτησης φόρου ήταν υψηλό σε σχέση με την ακαθάριστη παραγωγή: 23% στην περίπτωση του ιδιοκτήτη, 33% στην περίπτωση του μισθωτή· διαπιστώνουμε επί-

/ 368 / ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

σης ότι το προϊόν της εκμετάλλευσης απέδιδε πλεόνασμα διόλου αμελητέο: 4,6 νομίσματα για τον ιδιοκτήτη, 2,8 για τον ενοικιαστή, οπότε έχουμε βάσιμους λόγους να θεωρούμε ότι οι ζευγαράτοι είχαν τη δυνατότητα να προβαίνουν σε βελτιώσεις.

Το εισόδημα των μεγάλων ιδιοκτητών

Κατά κανόνα (εκτός από την περίπτωση της φορολογικής υπηρεσίας και των προνομιούχων κτηματικών περιουσιών), το εισόδημα των μεγάλων γαιοκτημόνων το αποτελούσε το ποσό των τελών (σε χρήμα και σε είδος) από τους ενοικιαστές, αν αφαιρέσουμε τον έγγειο φόρο, τους πρόσθετους φόρους, καθώς και τα έξοδα διαχείρισης. Άλλοι υπολογισμοί υποδεικνύουν ότι το ποσοστό απόδοσης, μετά τους φόρους, επί της αξίας της γης του μεγάλου γαιοκτήμονα ήταν της τάξεως του 3%. Προσεγγίζοντας ρεαλιστικά τα πράγματα, το πιθανότερο είναι να υπήρχαν υψηλές θεωρητικές παρακρατήσεις, οι οποίες όμως είχαν ως προϋπόθεση πολύ υψηλότερες αποδόσεις από εκείνες που γενικά έχουν γίνει αποδεκτές μέχρι σήμερα.

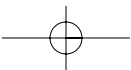
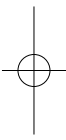
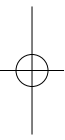
Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ

Η άνθηση της βιοτεχνίας υπήρξε σημαντική παράμετρος της ανάπτυξης της αγροτικής οικονομίας. Η βιοτεχνία εισήγαγε στην ύπαιθρο νέους πόρους και μετέβαλε τη φύση ορισμένων κλήρων, ευνοώντας τις συναλλαγές, τόσο μέσα στο χωριό όσο και πέρα από αυτό. Κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο, η αγροτική βιοτεχνία δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη [Patlagean, 509, σ. 268-271]. Μια μελέτη για τα παρωνύμια των αγροτών της Μακεδονίας, μεταξύ δέκατου και δέκατου τέταρτου αιώνα [Seminaire de l'EPHE, 489, II], υποδεικνύει ότι η αγροτική βιοτεχνία δεν ήταν ακόμη πολύ ανεπτυγμένη κατά τον δέκατο με ενδέκατο αιώνα. Έως τις αρχές του δωδέκατου αιώνα, τα παρωνύμια που υποδήλωναν βιοτεχνική απασχόληση τα έφερε μόνο ένα 4% περίπου των χωρικών. Μια σημαντική αλλαγή σημειώθηκε όμως στη Μακεδονία κατά τη διάρκεια του δωδέκατου αιώνα και κατά το πρώτο ήμισυ του δέκατου τρίτου, εποχή, δηλαδή, που 8%-10% των χωρικών αρχίζουν να φέρουν επαγγελματικά παρωνύμια. Στα μισά χωριά υπήρχε τουλάχιστον ένας τεχνίτης, ενώ σε ορισμένα μεγάλα χωριά εντοπίζουμε την ύπαρξη οικογενειακών εργαστηρίων, που το καθένα τους περιελάμβανε από δύο έως τέσσερις τεχνίτες, οι οποίοι προφανώς εργάζονταν για μια αγορά ευρύτερη από αυτήν του χωριού. Μπορούμε, επομένως, να υποθέσουμε άνθηση της αγροτικής βιοτεχνίας στα τέλη της περιόδου που εξετάζουμε εδώ.

Αν όχι για άλλο λόγο, οι χωρικοί, προκειμένου να είναι σε θέση να καταβάλλουν τους φόρους και, ενδεχομένως, το ενοίκιο, έπρεπε να πωλούν μέρος της αγροτικής τους παραγωγής, για να προμηθεύονται τα αναγκαία χρυσά νομίσματα, ενώ στα τέλη τής υπό εξέταση περιόδου ήταν αναγκασμένοι να πωλούν τα προϊόντα της βιοτεχνίας τους. Ανεξάρτητα από το αν είχαν καταφύγει ή όχι σε μεταπράτες, μπορούσαν να συμμετέχουν στις συναλλαγές κατά τις τοπικές εμποροπανηγύρεις, που πολλαπλασιάστηκαν από τον δέκατο αιώνα και μετά. Από την πλευρά τους, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες φαίνεται ότι συνέβαλλαν αποφασιστικά στις συναλλαγές ανάμεσα στην ύπαιθρο και την πόλη.

Η ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας, που υπήρξε αργή και επιταχύνθηκε ίσως από τον δωδέκατο αιώνα και μετά, λόγω και της προόδου του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων στην περιοχή της Μεσογείου, είναι αδιαμφισβήτητη. Ασφαλώς, το σημαντικότερο γεγονός υπήρξε, στο πλαίσιο της δημογραφικής ανάπτυξης, η εντελέστερη οργάνωση της «ζωής στην ύπαιθρο», που σε πολλά σημεία και από πολλές απόψεις βασιζόταν στη συμπληρωματικότητα ανάμεσα στα χωριά, τα οποία προμήθευαν τα βασικά προϊόντα, και τις μεγάλες γαιοκτησίες, οι οποίες εξασφάλιζαν καλύτερη διαχείριση. Το κράτος, που συνέβαλε στην ανάπτυξη επαναφέροντας την ασφάλεια, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση και την εδραίωση αυτών των δομών, μέσω των φοροτεχνικών μέτρων που έλαβε.

Προσπάθησα εδώ να περιγράψω, για την περίπτωση του Βυζαντίου, ορισμένους μηχανισμούς αλλά και μορφές μιας ανάπτυξης η οποία, σε όλη την Ευρώπη, έφτασε σίγουρα στο απόγειό της κατά τη διάρκεια του δέκατου τρίτου αιώνα.

MICHEL KAPLAN

✂

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11

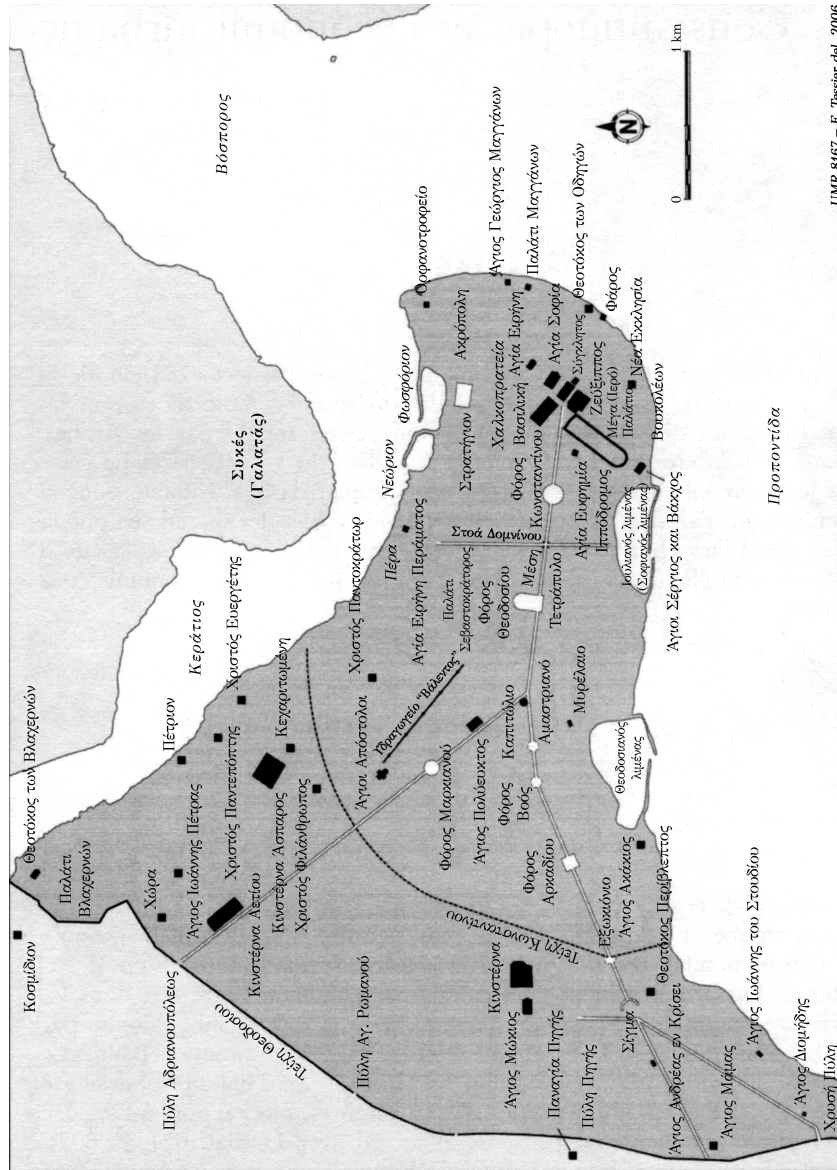
Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΙ Η ΑΣΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Στα μέσα του έβδομου αιώνα, η Κωνσταντινούπολη διατηρούσε εξωτερικά την όψη που είχε λάβει την περίοδο του Ιουστινιανού, αλλά είχε ήδη απολέσει σημαντικό τμήμα του πληθυσμού της. Η παρακμή της επιδεινώθηκε με αφορμή τις μεγάλες πολιορκίες των Αράβων. Βέβαια, σταδιακά άρχισε να αναπτύσσεται και πάλι, από τα μέσα κιόλας του όγδοου αιώνα, διαδικασία η οποία συνεχίστηκε αμείωτη έως τον δωδέκατο αιώνα. Οι Σταυροφοροί, εξάλλου, που τη ληλάτησαν γνώριζαν πολύ καλά τον αμύθητο πλούτο και το μεγαλείο της Βασιλίδος των πόλεων. Πέρα από τη δημογραφική ανάκαμψη, η πόλη μεταμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό και ως προς την εξωτερική της όψη, αλλά κυρίως ως προς την οικονομία και την κοινωνία της.

Η αστική ανάπτυξη

Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Για το σύνολο της βυζαντινής ιστορίας, οι απόψεις δίστανται ως προς τον πληθυσμό της πρωτεύουσας. Ορισμένοι θεωρούν ότι ήταν πιο πυκνοκατοικημένη επί Ιουστινιανού [έως 600.000 κάτοικοι: Durliat, 621· 700.000: Zuckermann, 330] απ' ό,τι το 1204. Άλλοι διαβεβαιώνουν για το αντίθετο. Σε κάθε περίπτωση, οι περισσότεροι συγγραφείς θεωρούν ότι, περί το 1204, ο πληθυσμός της ανερχόταν στους 400.000 κατοίκους [Magdalino, 570, σ. 57], αριθμό τον οποίο αναφέρει ο Βιλλεαρδουίνος [74, σ. 54-55] και φαίνεται ήδη αρκετά υψηλός. Η κύρια διαφωνία, ωστόσο, σχετίζεται με την περίοδο κατά την οποία ο πληθυσμός της είχε μειωθεί στο ελάχιστο. Ο αριθμός των κατοίκων, σύμφωνα με τους πιο απαισιόδοξους, πρέπει τότε να συρρικνώθηκε στο 1/10, σε σχέση με το απόγειο του έκτου αιώνα [Mango, 571, σ. 51-62, που συμφωνεί με τον Durliat, 621, σ. 602]. Αυτή η δημογραφική κατάρρευση εξηγεί, ίσως, το γεγονός ότι η πρωτεύουσα δεν λιμοκτόνησε εξαι-

Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη

UMR 8167 - F. Tessier del. 2006

τίας της απώλειας των σιτηρών της Αιγύπτου, μολονότι δεν μπορούμε παρά να αναρωτηθούμε πώς κατόρθωσε, το 619, να στερηθεί τις ποσότητες που κατανάλωσε τον αμέσως προηγούμενο χρόνο. Ο Paul Magdalino εκτιμά ότι δεν μπορούμε να δεχτούμε αριθμό κάτω από 70.000 κατοίκους, με σημείο αναφοράς την κατάσταση που επικρατούσε το 1453. Άλλοι ερευνητές δεν αποδέχονται έναν τόσο μικρό αριθμό [Kaplan, 545, σ. 446, σημ. 5]. Προς το παρόν, λοιπόν, δεχόμαστε ότι η εντύπωση που δίνουν ορισμένες πηγές και οι υπολογισμοί με βάση τα οικονομικά μεγέθη είναι σε θέση να αναπληρώσουν, σε αυτή την περίπτωση, την πλήρη έλλειψη αριθμητικών δεδομένων. Ωστόσο, όλες οι έρευνες συγκλίνουν προς την κατεύθυνση ότι κατά τον έβδομο και τον όγδοο αιώνα σημειώθηκε σημαντική δημογραφική καθίζηση.

Ο Κωνσταντίνος Ε', το 754, προκειμένου να εξασφαλίσει τον εποίκισμό και την ανοικοδόμηση της πρωτεύουσας μετά την τελευταία επιδημία πανώλους του 747, επαναποίκισε την πόλη με μετοίκους που ήρθαν από την ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου (Θεοφάνης, σ. 429). Περίπου είκοσι χρόνια αργότερα μετέφερε, από την Ασία, τον Πόντο, το θέμα Ελλάδα και τη Θράκη, τους εργάτες που ανέλαβαν να επισκευάσουν το κύριο υδραγωγείο (Θεοφάνης, σ. 440, συνολικά 5.900). Οι πηγές ωστόσο δεν αναφέρουν μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμού.

Η παρουσία εβραϊκής κοινότητας μαρτυρείται από παλιά. Το 1044, ταραχές που σημειώθηκαν προκάλεσαν την εκδίωξη των μελών της από την πρωτεύουσα. Επί Κομνηνών, οι Εβραίοι εγκαταστάθηκαν στην περιοχή Πέραν [Jacoby, 579]. Από τα τέλη κιόλας του έβδομου αιώνα, οι Άραβες έμποροι είχαν συγκεντρωθεί σε έναν μόνο καταυλισμό (μητάτον), κοντά στο Νεώριο, και παρέμειναν εκεί μέχρι και την πυρκαγιά του 1203. Οι Ρώσοι δεν επιτρέπεται να εγκαθίστανται στην πρωτεύουσα: οι Ιταλοί όμως, οι Αμαλφίτανοι και στη συνέχεια οι Βενετοί, ακολουθούμενοι από τους Πιζάνους και τους Γενουάτες, είχαν αποκτήσει το δικαίωμα μόνιμης εγκατάστασης από τον ένατο αιώνα, και κατά τη διάρκεια του δέκατου. Οι Βενετοί, που εκδιώχθηκαν προσωρινά το 1171, γλίτωσαν, επομένως, από τη σφαγή που υπέστησαν οι υπόλοιποι Ιταλοί το 1182. Τον ενδέκατο αιώνα, οι Λατίνοι ήταν ήδη πολυπληθείς και είχαν τις εκκλησίες τους μέσα στην πρωτεύουσα: η θέση ότι ο Μιχαήλ Κηρουλάριος διέταξε το κλείσιμό τους, και οι απεσταλμένοι του πάπα τις άνοιξαν πάλι το 1054, συνιστά προπαγάνδα του καρδινάλιου Ουμβέρτου [Kaplan, 182, σ. 149-150], η ύπαρξη όμως αυτών των εκκλησιών είναι αδιαμφισβήτητη. Οι ταραχές του 1044 είχαν οδηγήσει τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο να εκδιώξει, πέρα από τους Εβραίους, τους Άραβες και τους Αρμένιους. Η πρωτεύουσα, όπως βλέπουμε, είχε κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, και τα προαναφερθέντα γεγονότα δεν πρέπει να αποκρύψουν το γεγονός ότι, ως επί το πλείστον, τα «έθνη» ζούσαν σε αγαστή σύμπνοια.

Η οργάνωση του χώρου και το αστικό τοπίο

ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ ΕΚΤΟΥ ΕΩΣ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ ΕΝΔΕΚΑΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

Αν κάποιος προσέγγιζε την πόλη από την εξωτερική πλευρά των τειχών, θα θεωρούσε ότι παρέμενε η ίδια από τότε που, κατ' εντολήν του Ηρακλείου, επεκτάθηκαν τα χερσαία τείχη στη βορειοδυτική τους πλευρά, ώστε να περικλείουν τη Θεοτόκο των Βλαχερνών και τη γύρω συνοικία. Τα τείχη της ξηράς, και συγκεκριμένα οι πύλες, ανακαινίζονταν διαρκώς, αλλά κατά τον όγδοο και τον ένατο αιώνα οι επισκευές ήταν συνεχείς, όπως μαρτυρούν οι σωζόμενες επιγραφές. Μια ομιλία του πατριάρχη Γερμανού έκανε πολλούς μελετητές να πιστέψουν ότι τα παράκτια τείχη δεν υπήρχαν κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο, τουλάχιστον κατά την πολιορκία των Αβάρων το 626. Μια εξαιρετική ανάλυση αυτής της ομιλίας ώθησε πολλούς να αποδώσουν την ανέγερσή τους στους Ισαύρους. Η κατασκευή των παρακτίων τειχών ανάγεται επίσης στον πέμπτο αιώνα, αλλά οι πρώτες επιγραφές που μαρτυρούν την επισκευή τους χρονολογούνται από την εποχή του Θεοφίλου [Mango, 571, σ. 25, σημ. 2· Berger, 582, σ. 170].

Περισσότερη από τη μισή επιφάνεια την οποία κάλυπτε ο πολεοδομικός ιστός, που περικλειόταν ανάμεσα στο κωνσταντινείο τείχος και το θεοδοσιανό τείχος, δεν υπήρξε ποτέ πυκνοκατοικημένη και είχε διατηρήσει τον ημιαγροτικό της χαρακτήρα, που προσφερόταν για την ανάπτυξη μεγάλων αριστοκρατικών οίκων και μονών. Εντός του κωνσταντινείου τείχους, όπου σήμερα βρίσκονται νεκροπόλεις, ο πληθυσμός συνωθούνταν γύρω από το παλιό αστικό κέντρο του Κωνσταντίνου. Από τους παλαιούς λιμένες, ενεργός παρέμενε μόνο εκείνος του Ιουλιανού, ενώ το λιμάνι του Κεράτιου Κόλπου είχε εξελιχθεί σε ναυπηγείο. Η περιοχή που χώριζε τον λιμένα του Ιουλιανού από τη Μέση (οδό) πρέπει να παρέμεινε κατειλημμένη. Πολλά εγκαταλειμμένα δημόσια κτίσματα χρησιμοποιήθηκαν ως λατομεία, όταν ξανάρχισαν οι οικοδομικές εργασίες. Το Στρατήγιον, μεγάλη αφιδωτή εμπορική πλατεία, αλλά κοντά σε λιμάνια που είχαν σχεδόν εγκαταλειφθεί, μετατράπηκε σε σημείο αγοραπωλησίας ζώων, όπως και πολλές αγορές (*fora*) του τέταρτου και του πέμπτου αιώνα. Κατά τον ίδιο τρόπο, τα μεγάλα λουτρά παραχώρησαν τη θέση τους σε μικρότερες εγκαταστάσεις. Το αμφιθέατρο της Ακροπόλεως περιέπεσε σε αχρηστία, αφού τα θέαματά περιορίζονταν τώρα στον Ιππόδρομο, και τα θέατρα επίσης παρήκμασαν. Αντίθετα, οι μεγάλες εκκλησίες που είχαν χτιστεί ή ανακαινιστεί κατά τον έκτο αιώνα, έστω κι αν μερικές κινδύνευαν πια να καταρρεύσουν ελλείψει συντήρησης, στην πλειονότητά τους εξακολουθούσαν να βρίσκονται σε καλή λειτουργική κατάσταση. Γενικά, η οικιστική ζώνη κοντά στον Κεράτιο είχε ημι-εγκαταλειφθεί,

και η αριστοκρατία προτιμούσε να κατοικεί στην προφυλαγμένη από τους βοριάδες νότια ακτή. Όσες αριστοκρατικές οικίες της εποχής του Θεοδοσίου είχαν εγκαταλειφθεί κατοικήθηκαν εκ νέου, όπως το μέγαρο το επονομαζόμενο τα Κώνστα, όπου γεννήθηκε ο Άγιος Στέφανος ο Νεότερος [= 93 κ. 3, σ. 91 και σημ. 14, σ. 182], ενώ η Ειρήνη έχτισε το δικό της μέγαρο στα Ελευθέρου, κοντά στον Θεοδοσιανό λιμένα.

Ο αστικός πυρήνας παρέμεινε ιδιαίτερα ζωντανός, και πρώτα απ' όλα τα κομβικά σημεία του, η Αγία Σοφία, ο Ιππόδρομος και το Μέγα Παλάτιο. Ο Ιουστινιανός Β' έχτισε νέες πτέρυγες, αναμφίβολα για την κάλυψη των διαρκώς αυξανόμενων αναγκών της αναγεννημένης κεντρικής διοίκησης, με τη δημιουργία υπηρεσιών όπως τα *λογοθέσια του γενικού και του στρατιωτικού* [Oikonomides, 28, σ. 313-314]. Περιέβαλε το ανάκτορο με περιτείχισμα, που οι διάδοχοί του το επέκτειναν συνεχώς. Αυτό το περιτείχισμα συμβόλιζε την ολοένα μεγαλύτερη απόσταση ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τον υπόλοιπο πληθυσμό και ταυτόχρονα τη θέση που καταλάμβανε το Παλάτιο στη ζωή της πόλης, υπογραμμίζοντας έτσι περαιτέρω τη δεσπίζουσα σημασία του κυβερνητικού συμπλέγματος. Ο Θεόφιλος, και στη συνέχεια ο Βασίλειος Α', με την κατασκευή της νέας πτέρυγας και άλλες αναπλάσεις χώρων, ιδίως κήπων, επρόκειτο να αυξήσουν σημαντικά το εμβαδόν του Παλατίου [Maguire, 585]. Κατά τον δέκατο αιώνα, στον Ιππόδρομο έγιναν μεγάλες και εντυπωσιακές εργασίες: η χωρητικότητά του μεγάλωσε, φτάνοντας οπωσδήποτε τις 40.000 θέσεις. Οι κερκίδες ήταν πια στο σύνολό τους φτιαγμένες από πέτρα, κατασκευάστηκε ένας κυκλικός διάδρομος, ενώ κάτω από τις κερκίδες δημιουργήθηκαν χώροι που προορίζονταν για τους δήμους.

Ο αριθμός των έργων για την υδροδότηση της πόλης εξαρτιόταν άμεσα από το μέγεθος του πληθυσμού. Η βασική υποδομή προϋπήρχε, αλλά παραμελήθηκε, αφού μειώθηκε ο πληθυσμός. Ο Κωνσταντίνος Ε' επισκέυασε το λεγόμενο υδραγωγείο του Βάλεντος το 767, γεγονός που υποδηλώνει δημογραφική ανάκαμψη. Άλλες χωροταξικές ρυθμίσεις αποδείχτηκαν αναγκαίες στις αρχές του ενδέκατου αιώνα [Mango, 576, σ. 9-18]. Τα μεγάλα δημόσια λουτρά αντικαταστάθηκαν από μικρότερα κτίσματα, συνδεδεμένα με ευαγή ιδρύματα ή, στην περίπτωση των λου(σ)μάτων, με ευαγείς αδελφότητες που τις εξυπηρετούσαν διακονίες. Οι εγκαταστάσεις αυτές, από τις οποίες γνωρίζουμε είκοσι πέντε, βρίσκονταν πέρα από τον Φόρο του Θεοδοσίου, εκτός από μία περίπτωση, τις εγκαταστάσεις στη στοά του Δομνίνου [Magdalino, 632 και 570, σ. 31-34].

ΟΙ ΝΕΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Κατά τον δέκατο αιώνα, οι αυτοκράτορες υιοθέτησαν ξανά δραστήρια κτητορική πολιτική: ακόμη περισσότερο από την προγενέστερη περίοδο, οι μονές που ιδρύθηκαν ή ανασυστάθηκαν, όπως του Μυρελαίου (που ιδρύθηκε από τον Ρωμανό Α΄ Λεκαπηνό) ή του Πετρίου, η οποία προήλθε από τη Μονή της Αγίας Ευφημίας που είχε ιδρύσει ο Βασίλειος Α΄, αποτελούσαν η καθεμιά ένα ιδιαίτερα εκτεταμένο συγκρότημα κτιρίων αλλά και άλλων εκτάσεων, δηλαδή έναν οίκον [Magdalino, 633], περικλείοντας στους κόλπους τους φιλανθρωπικά καταστήματα, διαθέτοντας γαίες του Φίσκου ή συνδεόμενες με κάποια δημοσιονομική υπηρεσία. Επρόκειτο, επομένως, για ευαγείς οίκους [Kaplan, 343, σ. 339-347]. Η Μονή Μυρελαίου βρισκόταν σχετικά κοντά στη Μέση. Την εποχή του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, στην αρχική Μονή Πετρίου προσαρτήθηκε άσυλο ηλικιωμένων και ξενοδοχείον, γεγονός που αποτελεί ένδειξη για έναν νέο άξονα οικιστικής ανάπτυξης, κοντά στον Κεράτιο και με κατεύθυνση προς τις Βλαχέρνες.

Η πολεοδομική ανάπτυξη του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα έλαβε χώρα καταρχάς στις περιοχές που όριζαν την πόλη. Οι οικοδομικές εργασίες ξανάρχισαν στην Ακρόπολη, με τα τεράστια ιδρύματα των Οδηγών και κυρίως του Αγίου Γεωργίου Μαγγάνων, όπου ο παλιός αυτοκρατορικός «οίκος» παραχώρησε τη θέση του σε ένα επιβλητικό κτιριακό συγκρότημα που περιέβαλλε μια μονή, σύμφωνα με την επιθυμία του Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου, η οποία αποτελούσε και έδρα του Διδασκαλείου της Νομικής, με πρώτο νομοφύλακα τον Ιωάννη Ξιφιλίνο [Oikonomides, 636]. Με βασιλική χορηγία του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού ιδρύθηκε το Ορφανοτροφείο: «στην περιοχή της Ακρόπολης, όπου και ανοίγει το στόμιο του Πόντου [...] σ' εκείνη την τοποθεσία έχτισε μια δεύτερη πόλη μέσα στη Βασιλεύουσα». Ένας ολόκληρος οικισμός, ένα γιγαντιαίο σύμπλεγμα πυκνών οικοδομημάτων, υπό την εποπτεία του Μεγάλου Ορφανοτρόφου, περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, σχολείο, ξενοδοχείον, ναό προς τιμήν του Αποστόλου Παύλου –που προϋπήρχε–, άσυλο [Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, ελλην. έκδ., σ. 229].

Στη νοτιοδυτική γωνία της πόλης, το σημαντικότερο οικοδομικό πρόγραμμα αφορούσε τη Μονή του Αγίου Μάμαντος, η οποία άρχισε να ανακαινίζεται το 1147 από τον Γεώργιο Καππαδόκη. Η εκκλησία ξαναχτίστηκε με κάθε πολυτέλεια, όπως και η τραπεζαρία, ενώ δημιουργήθηκε λουτρό για τους μοναχούς, αλλά προσβάσιμο και για τους λαϊκούς έναντι αντιτίμου. Είχε ισχυρή διασύνδεση με τη Μονή Στουδίου, που ο ηγούμενος και πέντε μοναχοί της υπήρξαν μάρτυρες της καταγραφής του *Τυπικού* το 1159. Η ανέγερση της Μονής της Θεοτόκου Περιβλέπτου αποδίδεται στον Ρωμανό Γ΄ Αργυρό, που ενταφιάστηκε εκεί. Βρισκόταν κι αυτή κοντά στη Μονή Στου-

δίου, γεγονός που έδωσε περαιτέρω ώθηση στην οικιστική ανάπτυξη εκείνης της συνοικίας κατά τον ενδέκατο και δωδέκατο αιώνα.

Η σημαντικότερη εξέλιξη όμως προέκυψε από το ολοένα μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη συνοικία των Βλαχερνών [Magdalino, 570, σ. 70-76] και την εκκλησία της, αφιερωμένη στη Θεοτόκο. Η διαμονή της Άννας Δαλασσηνής στις Βλαχέρνες, κατά τη διάρκεια της αντιβασιλείας της, αποδείχτηκε γεγονός αποφασιστικής σημασίας, το ενδιαφέρον όμως των κυβερνώντων για τη συνοικία και, γενικότερα, για το βορειοδυτικό τμήμα της πρωτεύουσας ήταν πολύ προγενέστερο. Ανάγεται στον Θεόφιλο, ο οποίος ανακαίνισε την εκκλησία και οικοδόμησε το πρώτο παρεκκλήσι, αφιερώνοντάς το στην Αγία Θέκλα. Ο Βασίλειος Α΄ ανακαίνισε πολλά ιερά του Δευτέρου και του Πετρίου και οικοδόμησε εκεί τη γυναικεία μονή, αφιερωμένη στην Αγία Ευφημία. Ο Λουκάς ο Στυλίτης αναστήλωσε τη Μονή του Αγίου Βασσιανού (*Βίος του Οσίου Λουκά του Στυλίτου*, έκδ. Η. Delehaye, κεφ. 39, σ. 233). Κατά τον δέκατο αιώνα χτίστηκε το μοναστήρι της Θεοτόκου των Παναγίου, που συνδέθηκε ιδιαιτέρως με τη Λαύρα.

Ο Βασίλειος Β΄ και ο Ρωμανός Γ΄ ανακαίνισαν τη Θεοτόκο των Βλαχερνών και τα συνοδά οικοδομήματα. Εκεί υιοθέτησε η Ζωή τον μετέπειτα Μιχαήλ Ε΄, ενώ οι Δούκες είχαν εκδηλώσει την προτίμησή τους για τη συνοικία και είχαν αρχίσει να ανακαινίζουν τη Μονή της Χώρας. Το μέρος ήταν ιδιαίτερα ευχάριστο, στην περιφέρεια της πόλης, καθώς προσφερόταν για ψυχαγωγικές δραστηριότητες και ιδίως για κυνήγι. Η γειτνίαση με το μεγαλύτερο υδραγωγείο της Βασιλεύουσας εξασφάλιζε την καλή ύδρευση της περιοχής και άρα τη λειτουργία λουτρών, εν πρώτοις εκείνων που προσαρτήθηκαν στο σύμπλεγμα της Μονής της Θεοτόκου. Ο Ισαάκιος Κομνηνός είχε ήδη ανακαινίσει τη Μονή της Αγίας Θέκλας. Ο Αλέξιος επεξέτεινε περαιτέρω το Μέγα Παλάτιο προσδίδοντάς του τις διαστάσεις που του αναλογούσαν, και το 1094 έχτισε μεγάλη αίθουσα υποδοχής, ενώ ο Μανουήλ Α΄ πρόσθεσε άλλη μία, μεταξύ 1143 και 1153. Οι κρατικοί αξιωματούχοι και λειτουργοί άρχισαν να εγκαθίστανται σταδιακά στη συνοικία, τμήμα της οποίας έλαβε την ονομασία *Πιττάκια**. Εκτός αυτού, η βασιλεύουσα δυναστεία διέθετε πλησίον και άλλη ακίνητη περιουσία, ιδίως το σχετικά μικρών διαστάσεων οικόπεδο που συνόρευε με το ανδρικό μοναστήρι του Χριστού Φιλανθρώπου και το πολύ γνωστότερο γυναικείο μοναστήρι της Θεοτόκου Κεχαριτωμένης· κτήτορας και των δύο μονών ήταν η Ειρήνη Δούκαινα, η οποία πα-

* Κυριολεκτικά, πρόκειται για τους μικρούς πίνακες που χρησιμοποιούνταν στις υπηρεσίες του Μεγάλου Παλατίου, και στους οποίους οι πολίτες ανέγραφαν τις αναφορές τους προς τον αυτοκράτορα. (Σ.τ.Ε.)

/ 378 / ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ράλληλα επιδόθηκε σε κερδοσκοπικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της κτηματαγοράς στην ίδια περιοχή.

Κατά τη διάρκεια της Κομνηνίας Δυναστείας, συνεπώς, αναπτύχθηκαν η Ακρόπολη και το οικιστικό σύμπλεγμα των Βλαχερνών και του Πετρίου. Η οδός που τα συνέδεε ήταν μεγάλης σημασίας, και δεν είναι τυχαίο ότι στο μέσον σχεδόν τής μεταξύ τους απόστασης συναντάμε το πιο επιβλητικό μοναστικό ίδρυμα, αυτό του Χριστού Παντοκράτορος, ουσιαστικά οικογενειακή μονή, ιδιωτικό ίδρυμα, με τις τρεις εκκλησίες και τα συνδεδεμένα κελιά που την εξυπηρετούσαν, ενώ το πολεοδομικό συγκρότημα περιελάμβανε και το μεγαλύτερο νοσοκομείο της πρωτεύουσας [Gautier, 567· Miller, 634, σ. 12-29].

ΟΙ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΟΝΤΑ ΣΤΟΥΣ ΛΙΜΕΝΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Κατά τον ενδέκατο και τον δωδέκατο αιώνα αναπτύχθηκαν με θαυματικό τρόπο πολεοδομικές ζώνες κοντά στους λιμένες, και το όλο μέτωπο προς τη θάλασσα κυριολεκτικά μεταμορφώθηκε. Δεν εγκαταλείφθηκαν βέβαια οι εγκαταστάσεις της νότιας ακτής, που δέσποζαν κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο: για παράδειγμα, η μόνη σιταποθήκη που αναφέρεται τον δέκατο αιώνα ήταν αυτή της «Λαμίας», κοντά στον Θεοδοσιανό λιμένα, η *horrea Alexandrina* τής *Notitia Urbis Constantinopolitanae* του πέμπτου αιώνα. Η πιο αξιόσημείωτη, όμως, ανάπτυξη παρατηρήθηκε στις όχθες του Κεράτιου Κόλπου, όπου και εγκαταστάθηκαν οι Ιταλοί έμποροι [Magdalino, 614, σ. 219-224]. Πράγματι, ανάμεσα στις αρχές του δέκατου και τα μέσα του ενδέκατου αιώνα, η περιοχή κοντά στον Κεράτιο, μεταξύ Νεωρίου και Περάματος, που έως τότε είχε αναπτυχθεί ελάχιστα, προσείλκυσε το ενδιαφέρον του αυτοκράτορα, αλλά και μελών της αριστοκρατικής τάξης, οι οποίοι προέβησαν στην ίδρυση ή την ανακαίνιση μοναστικών ιδρυμάτων, ενώ η οικοδομική δραστηριότητα συνοδεύτηκε από την οικονομική εκμετάλλευση των ακινήτων μέσω της ενοικιάσής τους. Στο ίδιο μέρος εγκαθίστούν το *μητάτον* τους –τον καταυλισμό τους– και οι μουσουλμάνοι έμποροι. Κατά συνέπεια, στην εν λόγω περιοχή εγκαθίσταντο κατά παράδοση οι αλλοδαποί. Το 1056 ο Μιχαήλ ΣΤ΄ προέβη στην ανακαίνιση του Στρατηγίου, που έπαψε πια να λειτουργεί ως κέντρο αγοραπωλησίας ζώων. Επιπλέον, στην άλλη πλευρά του Κεράτιου Κόλπου, αναπτύχθηκε το Πέραν, καθιστώντας έτσι πολύ ελκυστικότερη εκείνη την περιοχή.

Οι παραχωρήσεις των Κομνηνών προς τους Ιταλούς υπήρξαν αποφασιστικής σημασίας για την ανάπτυξη της περιοχής. Το 1084 οι Βενετοί που ήταν ήδη εγκατεστημένοι στο Πέραν έλαβαν προνομιακές εκχωρήσεις: αποβάθρα/προβλήτα, ναό, κατοικίες, καταστήματα: χωρίς όλα αυτά να αποτε-

λούν ακόμη συνεχή οικιστική ζώνη, υπήρξαν ωστόσο ο πυρήνας ενός εμπορικού σταθμού. Οι Πιζάνοι και κατόπιν οι Γενουάτες, που έφτασαν αργότερα, έλαβαν ως εκχώρηση λιγότερο προνομιούχο τμήμα γης, και σε σημείο που βρισκόταν ανατολικότερα. Κατά τη διάρκεια του δωδέκατου αιώνα, αυτές οι συνοικίες συνέχισαν να διευρύνονται, αλλά δεν γειτνιάζαν. Οι εκχωρούμενες περιοχές βρίσκονταν τόσο εντός των τειχών όσο και στην εκτός των τειχών περίμετρο, κατά μήκος του μακρόστενου πορθμού, όπου υπήρχε δημόσιος δρόμος. Οι αποβάθρες και οι κατοικίες που είχαν εκχωρηθεί στους Βενετούς [με το χρυσόβουλλο του 1082] εξελίχθηκαν γρήγορα σε συνεχή οικιστική ζώνη, δεν συνέβη όμως το ίδιο με τις κατοικίες που είχαν παραχωρηθεί στους Πιζάνους και Γενουάτες υπηκόους. Τα αρχαιολογικά έγγραφα μας δίνουν ακριβέστερες πληροφορίες για τη φύση αυτών των παραχωρήσεων. Στην εντός των τειχών περιοχή, ο έμβολος συνίστατο σε μια οικιστική ζώνη που αποτελούνταν από κατοικίες και καταστήματα ή εργαστήρια. Ορισμένα από αυτά τα κτίσματα ήταν πολυτελή, με τραπεζαρία, εξώστες και μεγάλη ταράτσα, αλλά δεν υπερέβαιναν τους δύο ορόφους, δεν διέθεταν –τα περισσότερα– αίθριο, και ήταν πρωτίστως ξυλοκατασκευές. Λίγοι τεχνίτες και έμποροι διέμεναν εκεί· ουσιαστικά, επρόκειτο για κερδοσκοπικού χαρακτήρα επενδύσεις, οι οποίες απέβλεπαν στην εισροή προσόδων, είτε μέσω ενοικίων είτε μέσω φορολόγησης. Οι εκτός των τειχών περιοχές ήταν πιο δραστήριες: ο έμβολος, με συνεχή πυκνή δόμηση που είχε μέτωπο στον δημόσιο δρόμο, περιελάμβανε σκάλα (αποβάθρα), γέφυρα πεζών περιβαλλόμενη από ξύλινα τοιχεία, και έναν περίκλειστο χώρο με οικίες, εργαστήρια και μαγαζιά σαραφηδων. Οι μεταφορές γίνονταν από το ένα οικοδομικό τετράγωνο (οίκημα) στο άλλο. Αυτό ήταν το σύνολο των προνομίων, τουλάχιστον όπως αυτά καταγράφηκαν τη στιγμή της εκχώρησής τους. Οι Ιταλοί ανέπτυξαν σε μεγάλο βαθμό τους συνοικισμούς τους· για παράδειγμα, οι Πιζάνοι είχαν τόσο πλούτσει και προοδεύσει, από το 1122 έως το 1192, ώστε κατόρθωσαν να οικοδομήσουν δύο εκκλησίες κατασκευασμένες εξ ολοκλήρου από λιθοδομή.

Αν προσθέσουμε ότι η Μέση (οδός), η εμπορική καρδιά της Βασιλεύουσας, επεκτάθηκε μέχρι τον Φόρο του Θεοδοσίου, αλλά προς τη νότια και τη βόρεια πλευρά του, τότε θα έχουμε δώσει μια συνοπτική εικόνα των πιο πυκνοκατοικημένων περιοχών. Όσο για την υπόλοιπη αστική περιοχή, την εντός των τειχών αλλά και την προαστιακή ενδοχώρα, που κάλυπτε περισσότερη από τη μισή επιφάνεια της αστικής οικιστικής μονάδας, διέθετε πολλά μοναστικά ιδρύματα, αρχοντικές οικίες με κήπους, αλλά και ζώνες με αγροτικούς κλήρους ή μεγάλες γαιοκτησίες (προάστεια). Ακόμη και στο τμήμα που περιέκλειε το κωνσταντίνειο τείχος μαρτυρείται η ύπαρξη κηπαρίων και αρόσιμων γαιών έως και το 1204.

/ 380 / ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Αν εξαιρέσουμε την αραιή της χωροταξία, ποια ήταν η εικόνα που παρούσασε η πόλη; Αυτό που εντυπωσίαζε τους αλλοδαπούς επισκέπτες της ήταν η πολυτέλεια των δημόσιων κτιρίων και των αρχοντικών οικιών και επαύλεων, πέρα από το ίδιο το Μέγα Παλάτιο. Θα ήταν μάταιο να προσπαθήσουμε να υπολογίσουμε τον αριθμό των εκκλησιών σε λειτουργία, καθώς ήταν εκατοντάδες. Το μέγεθός τους διέφερε – από την τεράστια Αγία Σοφία, ή το ευρύχωρο σύμπλεγμα της Μονής Παντοκράτορος, έως τα μικροσκοπικά παρεκκλήσια. Επιπλέον, υπήρχαν οι βασιικοί οδικοί άξονες, όπως η Μέση, αλλά και δευτερεύουσες οδοί [Berger, 582], με στοές εκατέρωθεν: σε κάθε πλευρά της κεντρικής οδού, κιονοστοιχία όριζε δύο σκεπαστούς χώρους, με υπαίθριους παρόδους από πάνω τους. Στο βάθος των στοών βρισκόνταν τα μαγαζιά, μπροστά από τα οποία υπήρχαν πάγκοι [Mundell-Mango, 587]. Εν ολίγοις, τα κτίρια με επένδυση από λευκό μάρμαρο, οι μολυβένιες στέγες, τα αγάλματα και οι ανδριάντες συνέθεταν ένα μεγαλοπρεπές αστικό τοπίο. Ωστόσο, τα περισσότερα κτίρια, κατοικίες και εργαστήρια ήταν ξύλινα, ιδανική πρώτη ύλη για πυρκαγιές, όπως εκείνες που εκδηλώθηκαν στις 17-18 Ιουλίου και στις 19-20 Αυγούστου 1203 [Madden, 583]. Το αποχετευτικό δίκτυο, όπως και το δίκτυο ύδρευσης και αποθήκευσης του νερού, βρισκόνταν σε καλή κατάσταση, δεν ήταν όμως όλοι οι δρόμοι της πρωτεύουσας λιθόστρωτοι: οδοί και πλατείες βουτηγμένα στη λάσπη, τα γουρούνια που εκτρέφονταν στους κήπους περιφέρονταν παντού, αδέσποτα σκυλιά κυκλοφορούσαν, ενώ οι εξαθλιωμένοι άστεγοι αναζητούσαν καταφύγιο κάτω από τις ασφίδες, οι οποίες, κατόπιν αυτοκρατορικής εντολής, είχαν περικλειστεί με σανίδες, ώστε να προφυλάσσονται οι άποροι από τους δριμείς χειμώνες, σύνθητες φαινόμενο στην Κωνσταντινούπολη. Στην πρωτεύουσα, συνεπώς, ήταν έκτυπη η αντίθεση ανάμεσα στη μνημειώδη και την ανθρώπινη κλίμακα.

Η πρωτεύουσα

Η ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Η συμβολική και πραγματική έδρα της πολιτικής εξουσίας

Είναι προφανές ότι η Κωνσταντινούπολη συνιστούσε ακριβώς τη συμβολική και πραγματική έδρα της πολιτικής εξουσίας: εξάλλου, αυτός ήταν και ο λόγος της ίδρυσής της. Πολύ γρήγορα απέκτησε τεράστια αίγλη εντός και εκτός της Αυτοκρατορίας. Ήταν διαρκώς εκτεθειμένη σε απειλές – από την πολιορκία Αβάρων και Περσών το 626, και τις πολιορκίες των Αράβων του 674-678 και 717-718–, αλλά ο τρόπος με τον οποίο βγήκε νικήτρια και επιβίωσε ενίσχυσε το γόητρό της. Για τους μουσουλμάνους Άραβες, που απω-

θήθηκαν οριστικά, η άλωση της Κωνσταντινούπολης προσέλαβε διαστάσεις εσχολογικού μύθου, συνώνυμου του οριστικού θριάμβου του Ισλάμ και του τέλους του κόσμου.

Η άμυνα της πόλης, εναντίον των εξωτερικών εχθρών ή των στασιαστών, είχε ιδιαίτερη σημασία. Η υπεροχή στη θάλασσα, αρχικά χάρη στο υγρό πυρ και ακολούθως χάρη στη διττή φύση των ναυτικών δυνάμεων – αυτοκρατορικός στόλος και στόλοι των θεμάτων– [Ahrweiler, 377, σ. 71-99], ήταν αδιαφιλονίκητη έως τα τέλη του ενδέκατου αιώνα, όταν η Αυτοκρατορία υποχρεώθηκε να απευθυνθεί στη Βενετία, ώστε εκείνη να της διαθέσει μέρος του στόλου της. Η από θαλάσσης πολιορκία καθίστατο ακόμη πιο δύσκολη εξαιτίας της αλυσίδας που ένωνε τις δύο όχθες του Κεράτιου Κόλπου: αυτή εμπόδιζε την πρόσβαση των εχθρικών πλοίων και δεν παραβιάστηκε ποτέ. Η άμυνα στην ξηρά στηριζόταν στο θέμα Θρακησίων, σε ένα δίκτυο από κάστρα και φρούρια, και στα Μακρά Τείχη του Αναστασίου. Αυτή η αμυντική γραμμή είχε παραβιαστεί ορισμένες φορές, αλλά τα τείχη παρέμεναν απόρθητα. Οι στρατιώτες των ταγμάτων, της ανακτορικής φρουράς και των θεμάτων της Θράκης και του Οψικίου όφειλαν βέβαια να εμποδίζουν τον αντίπαλο στρατό να φθάσει μέχρι τα τείχη.

Τα τείχη δεν τα υπεράσπιζε στρατιωτική δύναμη σε μόνιμη βάση, αφενός λόγω κόστους και, αφετέρου, επειδή έτσι θα αντιμετώπιζε τη δυσπιστία του πληθυσμού, αφού θα επιστάθμευε εντός των τειχών. Στην αρχή, οι άνδρες που στρατολογούνταν από τους δήμους (1.500 Πράσινοι και 900 Βένετοι: για μια ανάλυση γύρω από την έννοια δήμος και τις δυνάμεις του βλ. Zuckermann, *REB*, 58, 2000) αποτελούσαν το κύριο τμήμα της αυτοκρατορικής φρουράς. Αν παρίστατο ανάγκη, τα μέλη των επαγγελματιικών σωματείων έπαιρναν τα όπλα. Συνέβαινε μάλιστα ολόκληρος ο πληθυσμός να ανέρχεται στα τείχη και να τα υπερασπίζεται, όπως στην περίπτωση της εξέγερσης του Τορνικίου το 1047 [Lefort, 822]. Οι άνδρες των σχολών και οι εξκουβίτορες έπαψαν κάποια στιγμή να χρησιμοποιούνται μόνο στην τέλεση θριάμβων ή άλλων εκδηλώσεων, και εξελίχθηκαν σε ενεργό, αποτελεσματικό αλλά και μάχιμο σώμα, που ακολουθούσε τον αυτοκράτορα στις εκστρατείες του. Ο Αριθμός ή Βίγλα, υπό τις διαταγές του επάρχου, και, ακολούθως, από τον ένατο αιώνα, του δρουγγαρίου, στρατιωτικού αξιωματούχου, είχε ως κύρια ευθύνη, πέρα από τα αστυνομικά του καθήκοντα, τη φρούρηση του Μεγάλου Παλατίου και την άμυνα της πόλης. Από τον ένατο έως τον ενδέκατο αιώνα, ο κόμης (ή δομέστικος) των τειχών ανέλαβε την ευθύνη του γενικού συντονισμού της άμυνας. Σε κάθε περίπτωση, η στρατιωτική δύναμη που απαιτούνταν για την υπεράσπιση των τειχών δεν χρειαζόταν να είναι πολυάριθμη: το 1453 περιελάμβανε περίπου 8.000 άνδρες, η αντίσταση των οποίων δεν κάμφθηκε παρά μόνο υπό το βάρος του πυροβολικού [Haldon, 590].

Ο θαυμασμός που προκαλούσε η πρωτεύουσα στους αλλοδαπούς επισκέπτες παρέμεινε αμείωτος, είτε επρόκειτο για Άραβες αιχμαλώτους είτε για πρεσβευτές που έρχονταν από τη Δύση—όπως, κατά τον δέκατο αιώνα, ο Λιουτπράνδος της Κρεμόνας— είτε, πάλι, για περιηγητές του δωδέκατου αιώνα, όπως ο Βενιαμίν της Τουδέλης ή ο Αντώνιος του Νόβγκοροντ. Την ίδια εντύπωση σχημάτισαν και οι Σταυροφόροι: ο θαυμασμός, ανάμεικτος με φθόνο, για τα υλικά αγαθά αλλά και τον θρησκευτικό πλούτο (τα λείψανα των αγίων) εξηγεί εν μέρει τη βιαιότητα της άλωσης του 1204.

Τα ανώτατα κοινωνικά στρώματα δεν μπορούσαν να απομακρυνθούν από την Κωνσταντινούπολη. Τον ενδέκατο αιώνα ο Ψελλός συνέκρινε τη μοίρα ενός εξορίστου, που βρισκόταν μακριά από την πόλη, με τη μοίρα του Αδάμ που εξεβλήθη από τον Παράδεισο. Αφού ο αυτοκράτορας ήταν η πηγή κάθε εξουσίας, όποιος επιθυμούσε να σταδιοδρομήσει όφειλε να αποσπάσει την εύνοιά του, συνεπώς δεν έπρεπε να απομακρύνεται συχνά από την πρωτεύουσα. Από αυτή την άποψη, θα ήταν λάθος να αντιπαραθέσουμε την επαρχιακή αριστοκρατία με αυτήν της Κωνσταντινούπολης. Οι μεγάλες αριστοκρατικές οικογένειες, έστω κι αν ήταν εγκατεστημένες στην επαρχία ασκώντας ισχυρή επιρροή, όφειλαν να συντηρούν οίκον στην Κωνσταντινούπολη και να διαμένουν εκεί για κάποιο διάστημα. Στις περισσότερες περιπτώσεις, όπως αποδεικνύουν τα παραδείγματα των Φωκάδων και των Αργυρών, η επιτυχής σταδιοδρομία εξασφαλιζόταν από την εναλλαγή ανάληψης αξιωμάτων στην επαρχία και στον κεντρικό διοικητικό μηχανισμό [Cheynet, 441· Cheynet-Vannier, 442]. Κατά τ' άλλα, μόνο η πρωτεύουσα προσέφερε τις ευκαιρίες για την εκπαίδευση που ήταν απαραίτητη σε όσους ήθελαν να αναρριχηθούν στην ιεραρχική κλίμακα, χωρίς να προέρχονται από τους κόλπους της υψηλής αριστοκρατίας· μόνο εκείνη φιλοξενούσε τα ιδρύματα και τους θεσμούς, και παρείχε τα μέσα σε όσους ήθελαν να αναδειχθούν ως διανοούμενοι. Σε κάθε περίπτωση, καμία άλλη πόλη της Αυτοκρατορίας και, έως το 1204, καμία πόλη της χριστιανοσύνης, γενικά, δεν μπορούσε να συγκριθεί με τη Βασιλεύουσα.

Το Μέγα Παλάτιο

Το Μέγα Παλάτιο, ένα πολυδαίδαλο, λαβυρινθώδες κτιριακό σύμπλεγμα, ήταν η έδρα της αυτοκρατορικής εξουσίας και στέγαζε πλήθος θεσμών και υπηρεσιών της αυτοκρατορικής διακυβέρνησης. Τα περισσότερα *σέκρετα*, στα οποία συνέρρεαν σε καθημερινή βάση κυβερνητικοί αξιωματούχοι και κρατικοί λειτουργοί των διαφόρων υπηρεσιών, στεγάζονταν στο Μέγα Παλάτιο. Εκεί επίσης, στον Σκεπαστό Ιππόδρομο, που πρέπει να διακριθεί από τον Μέγα Ιππόδρομο, συνεδρίαζε το *Βασιλικό κριτήριο* ή *Βήμα*—το αυτο-

κρατορικό δικαστήριο—, αλλά και οι κριταί του βήλου και οι κριταί του ιπποδρόμου που, από τον ενδέκατο αιώνα, όταν συνενώθηκαν, αποκαλούνταν κριταί του βήλου και επί του ιπποδρόμου. Στο Μέγα Παλάτιο λάμβαναν χώρα επίσης οι σπουδαιότερες τελετές στο πλαίσιο του αυλικού πρωτοκόλλου. Οι πρεσβευτές γίνονταν δεκτοί, ως επί το πλείστον, στη Μαγναύρα, την κύρια αίθουσα του θρόνου, ευρύχωρη τρίκλιτη βασιλική με προστώ. Το ανάκτορο ήταν χτισμένο πάνω σε άνδηρο και περιβαλλόταν από στηθαίο (ηλιακόν), απ' όπου ο αυτοκράτορας παρακολουθούσε τη διεξαγωγή των επίσημων τελετών. Πολλές αυτοκρατορικές αποφάσεις, οι οποίες κοινοποιούνταν κατά τα σιλέντια (*silentia*)* λαμβάνονταν στον Τρίκλινον των εννεακαίδεκα ακκουβίτων, κτίσμα επίμηκες που κατέληγε σε αφίδα, με την κάθε πλευρά του να πλαισιώνεται από εννέα θολοσκεπείς κόγχες, στην καθεμία από τις οποίες είχε τοποθετηθεί ένα ανάκλιτρο συμποσίων (πρβλ. *Περί της βασιλείου τάξεως, Κλητορολόγιον* Φιλοθέου). Ο διορισμός των κρατικών υπαλλήλων και των αξιωματούχων, καθώς και η καταβολή της ρόγας τους, πραγματοποιούνταν στον Χρυσοτρίκλινο, ένα κτίσμα που ανεγέρθηκε επί Ιουστίνου Β' και ανακαινίστηκε επί Κωνσταντίνου Ζ', και το οποίο βρισκόταν πλησίον των ιδιαίτερων διαμερισμάτων του Μεγάλου Παλατίου. Επρόκειτο για μια οκτάκοχη θολοσκεπή ανακτορική αίθουσα ακροάσεων· στους ευθειογενείς και κοίλους τομείς του θόλου έφερε δεκαέξι παράθυρα, ενώ στην κεντρική αφιδωτή κόγχη έφερε ψηφιδωτή παράσταση του ένθρονου Χριστού, έμπροσθεν του οποίου βρισκόταν η καθέδρα του Βασιλέως. Η Χαλκή Πύλη, η κεντρική πύλη του Μεγάλου Παλατίου, που διέθετε πλήθος άλλων εισόδων, ήταν η έδρα της ανακτορικής φρουράς, αλλά και των φυλακών, και προς ανατολάς έβλεπε προς το Αυγουσταίο.

Η δυτική πλευρά του Παλατίου αποτελούσε το Ιερό Παλάτιο, που προοριζόταν αποκλειστικά για τον αυτοκράτορα και την οικογένειά του. Εδώ βρισκόταν η Αίθουσα της Πορφύρας, μαρμαρόστρωτη αίθουσα από πορφυρίτη λίθο, η οποία προοριζόταν για τους τοκετούς των αυτοκρατειρών. Αυτό το τμήμα στέγαζε επίσης την πλειονότητα των εκκλησιών του Παλατίου, με τη Θεοτόκο του Φάρου να είναι η πιο ξακουστή απ' όλες· ανεγέρθηκε τον έβδομο αιώνα, αλλά ανοικοδομήθηκε επί Μιχαήλ Γ'. Περίφημη ήταν και η Νέα Εκκλησία, την οποία ανήγειρε ο διάδοχός του, ο Βασίλειος Α'. Η Θεοτόκος του

* «Οι συνεδριάσεις του “αυτοκρατορικού” συμβουλίου λέγονταν σιλέντιον (*silentium*), επειδή αυτοί που μετείχαν σ' αυτό έρχονταν κυρίως για να ακούσουν τις αποφάσεις του αυτοκράτορα – όχι για να μιλήσουν. [...] Αργότερα [...] σιλέντιο ονομαζόταν το συμβουλευτικό σώμα που εκτάκτως συγκαλούσε ο αυτοκράτορας σε κρίσιμες περιστάσεις» (Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη '2001, σ. 319). (Σ.τ.Ε.)

Φάρου, κατεξοχήν παλατινή εκκλησία, που βρισκόταν στον εξώστη ακριβώς πάνω από τη Νέα, χρησίμευε κυρίως για να φυλάσσεται η πληθώρα ιερών λειψάνων που διατηρούσε ο αυτοκράτορας, με πολυτιμότερα όσα συνδέονταν με τα Πάθη του Χριστού: χιτώνας, καρφιά, ακάνθινο στεφάνι, λόγχη. Σε αυτά προστίθενταν άλλα εμβληματικά λείψανα: αίμα, ίχνη πελμάτων, ενδύματα, επιστολή στον Άβγαρο, τράπεζα του Μυστικού Δείπνου, λεκάνη του Νιπτήρος, λίθος της Αποκαθήλωσης, και το Άγιο Μανδήλιο, το οποίο είχε μεταφερθεί από την Έδεσσα το 944 [Riant, 603, τ. 2, σ. 74, 78, 81, 223, 230-231, 233, 235-236, 284, 286· Magdalino, 600]. Ο αυτοκράτορας, έχοντας καταστεί υπεύθυνος για τη φύλαξη των ιερών λειψάνων, αλλά και όταν ετίθετο επικεφαλής λιτανειών που περιελάμβαναν τη δημόσια περιφορά τους, καθιστούσε ακόμη εμφανέστερο τον στενό δεσμό που τον ένωνε με τον Παντοκράτορα.

Ας προσθέσουμε εδώ ότι, από την εποχή του Ιουστινιανού Β', το Μέγα Παλάτιο περιβαλλόταν από τείχη, η περίμετρος των οποίων μεγάλωνε συνεχώς: επιπλέον, κοσμούνταν από πολλούς κήπους, οι οποίοι απλώνονταν ανάμεσα στα περίπτερα και είχαν διαμορφωθεί σε ειδικά άνθηρα με συνολικό ύψος τριάντα ένα μέτρα, σε έξι αναβαθμούς, από την κορυφή της Ακρόπολης, όπου το Μέγα Παλάτιο γειτνίαζε με τον Ιππόδρομο, έως το λιμάνι του Βουκολέοντος, από όπου ο αυτοκράτορας αναχωρούσε από το Μέγα Παλάτιο διά θαλάσσης, για να μεταβεί είτε στις ασιατικές ακτές είτε στον Άγιο Ιωάννη τον Βαπτιστή του Στουδίου είτε στο Έβδομον είτε σε άλλες τοποθεσίες ευκολότερα προσβάσιμες διά θαλάσσης. Ο πιο εξάισιος από αυτούς τους κήπους, γνωστός ως *Μεσοκήπιον*, εκτεινόταν από τη Νέα Εκκλησία μέχρι το *τζυκανιστήριον* (γήπεδο ιππικών αγώνων), που είχε κατασκευαστεί κατ' εντολήν του Βασιλείου Α', ο οποίος οικοδόμησε αυτή την εκκλησία στον χώρο του παλαιότερου *τζυκανιστηρίου* [Littlewood, 593, σ. 22· Maguire, 585, σ. 258-259].

Τέλος, το Παλάτιο φιλοξενούσε τα εργαστήρια όπου κατασκευάζονταν τα είδη για τα οποία ίσχυε το αυτοκρατορικό μονοπώλιο: το τελευταίο ήταν υφίστης πολιτικής σημασίας, και ορισμένα από αυτά τα είδη θεωρούνταν κρατικό μυστικό: το νόμισμα, κάποια όπλα, μεταξύ των οποίων και το υγρό πυρ, και κυρίως τα μεταξωτά υφάσματα και ενδύματα. Τα πορφυρά ενδύματα προορίζονταν αποκλειστικά για τον αυτοκράτορα, ενώ τα υπόλοιπα, που προορίζονταν για το αυτοκρατορικό περιβάλλον, ήταν μέρος της *ρόγας* (μισθού) των κρατικών λειτουργών και των αξιωματούχων: άλλα πολύτιμα υφάσματα, τέλος, προσφέρονταν ως δώρα σε ηγεμόνες ή ξένες διπλωματικές αποστολές. Ακόμη κι αν, από τον δέκατο αιώνα το αργότερο, όπως θα δούμε, τα λιγότερο πολυτελή *κεκωλυμένα*, όπως τα ονόμαζαν, φτιάχονταν στα εργαστήρια των σηρικαρίων, τα αυτοκρατορικά εργαστήρια παρέμειναν ενεργά. Τις ανάγκες της παραγωγής κάλυπταν πιθανώς δούλοι που ζούσαν μόνιμα στο Μέγα Παλάτιο, ώστε να μη διαρρεύσουν τα μυστικά κα-

τασκευής τους. Η μαζική παρουσία δούλων έθετε, ωστόσο, προβλήματα σε ό,τι αφορούσε τον διαθέσιμο χώρο και την οργάνωση της παραγωγής, που η επίλυσή τους θα πρέπει να ήταν δύσκολη. Κατά τ' άλλα, είναι σαφές ότι αυτά τα εργαστήρια μεταφέρθηκαν αργότερα σε άλλα αυτοκρατορικά ανάκτορα, ή ακόμη και σε κατοικίες, όπως ο οίκος της Μαρίνης κοντά στη Μονή των Οδηγών [Dagron, 605, σ. 431].

Ο λαός

Με εξαίρεση τους δύο επίσημους εκπροσώπους των δήμων, δηλαδή τους δημάρχους των Πράσινων και των Βένετων, ο λαός σπανίως εισερχόταν στο Μέγα Παλάτιο. Η ανέγερση των τειχών δήλωνε σαφώς το όριο ανάμεσα στον λαό και τον ηγεμόνα του. Ωστόσο, ο λαός, ακόμη και όταν δεν παρενέβαινε στην πολιτική ζωή με την αυστηρή έννοια του όρου –το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα, για την περίοδο που εξετάζουμε, παραμένει η ανατροπή του Μιχαήλ Ε΄ το 1042–, κατείχε έναν ρόλο, σε συμβολικό τουλάχιστον επίπεδο, γιατί η *ανευφήμησις* ήταν αναγκαία για να ανακηρυχθεί κάποιος αυτοκράτορας. Στο παράδειγμα που αναφέραμε, ο Μιχαήλ Ε΄ υποχρέωσε τον Έπαρχο της Πόλεως να αναγνώσει ενώπιον του συγκεντρωμένου στον Ιππόδρομο πλήθους το αυτοκρατορικό διάταγμα για την εξορία και την έκπτωση από την αντιβασιλεία της Ζωής της Πορφυρογέννητης, η οποία προηγούμενως είχε εγκρίνει την ανάρρησή του στον θρόνο. Ο λαός όμως, πιστός στη Μακεδονική Δυναστεία, άρα και στη νομιμότητά της, απέρριψε αυτή την επιλογή, και έτσι ξέσπασε στάση. Ο Μιχαήλ Ε΄ μάταια προσπάθησε να ηρεμήσει τα πνεύματα εμφανιζόμενος στο Αυτοκρατορικό Κάθισμα του Ιπποδρόμου μαζί με τη Ζωή. Όταν η προσπάθεια αυτή απέτυχε, ο Μιχαήλ αποφάσισε να αντισταθεί. Το πλήθος όμως επιτέθηκε στο Μέγα Παλάτιο από τρία διαφορετικά σημεία –τον Ιππόδρομο, και άρα το Κάθισμα, την Πύλη των Εξκουβιτόρων προς ανατολάς, και την περιοχή του τζυκανιστηρίου (του σταδίου για τους ιππικούς αγώνες) προς Νότον–, και τα τείχη του Μεγάλου Παλατίου δεν στάθηκαν ικανά να τον προστατεύσουν. Το πλήθος, παρά τις βαριές απώλειες, που ο Σκυλίτζης τις υπολογίζει σε 3.000 νεκρούς, εξουδετέρωσε μέσα σε τριάντα έξι ώρες τους άνδρες που παρέμεναν πιστοί στον αυτοκράτορα, λεηλάτησε το Μέγα Παλάτιο και τις διάφορες υπηρεσίες του, αρπάζοντας το χρυσάφι από το νομισματοκοπείο, καθώς και μεταξωτά υφάσματα, και κατέστρεψε τους αυτοκρατορικούς φορολογικούς καταλόγους. Ο Μιχαήλ κατέφυγε στη Μονή Στουδίου, αλλά το πλήθος τον άρπαξε από εκεί, τον έσυρε στο γειτονικό Σίγμα και τον τύφλωσε.

Η επαφή του αυτοκράτορα με τον λαό άρχιζε κατά τη θριαμβευτική είσοδό του από τη Χρυσή Πύλη, που σε αρκετές περιπτώσεις ακολουθούσε

την ανακήρυξή του. Η ίδια πομπή λάμβανε χώρα στους θριάμβους των αυτοκρατόρων οι οποίοι γιόρταζαν με πανηγυρικό τρόπο τις νίκες τους στο πεδίο της μάχης. Ο Νικηφόρος Φωκάς, στις 16 Αυγούστου του 963, αφίχθη με τον αυτοκρατορικό δρόμωνα στην Κωνσταντινούπολη, και αποβιβάστηκε κοντά στη Χρυσή Πύλη: «Εκεί τον προϋπάντησε ολόκληρη η πόλη, μικροί και μεγάλοι, με λαμπάδες και θυμιάματα». Όταν έφτασε στην Πύλη και ετοιμαζόταν να τη διαβεί, τα μέλη των δύο δήμων, οι Πράσινοι και οι Βένετοι, τον επευφημούσαν από την εσωτερική πλευρά των τειχών. Στη συνέχεια, προχώρησε έφιππος στη Μέση οδό, μέχρι τον Φόρο του Κωνσταντίνου· από εκεί, συνέχισε πεζή μέχρι την Αγία Σοφία, εν πομπή πίσω από τον Σταυρό του Μαρτυρίου, μία από τις ελάχιστες φορές που το ιερότατο των κειμηλίων εξήλθε από το Μέγα Παλάτιο (Κωνσταντίνος Προφυρογέννητος, *Περί της βασιλείου τάξεως*, I, 96, σ. 438-439).

Ο χώρος, όμως, στον οποίο ο αυτοκράτορας ερχόταν ουσιαστικά σε επαφή με τον λαό ήταν ο Ιππόδρομος [Dagron, 205]. Το τεράστιο αυτό οικοδόμημα είχε 450 μέτρα μήκος και 117,5 έως 123,5 μέτρα πλάτος. Η μεγάλη διαφορά στάθμης του εδάφους υποχρέωσε τους αρχιτέκτονες και σχεδιαστές να οικοδομήσουν προς δυσμάς μια γιγαντιαία ημικυκλική τοιχοδομή, τη σφενδόνη. Ο ένας και μοναδικός στίβος, ο Εύριπος –χωρισμένος στα δύο από τη σπίνα (*spina*) με τα αρχαία αγάλματα, που όμως το τι παριστούσαν ή συμβόλιζαν είχε πια ξεχαστεί [Dagron, 572], τον οφιοειδή κίονα και τους δύο οβελίσκους–, είχε πλάτος 80 μέτρα. Περιβαλλόταν από εννέα ή δέκα σειρές κερκίδων. Η χωρητικότητά του –περίπου 40.000 θεατές– υποδεικνύει ότι είχε υπολογιστεί ώστε εκείνος να μπορεί να φιλοξενήσει σχεδόν όλους τους αρχηγούς οικογενειών της πρωτεύουσας, αλλά και, εντέλει, το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού της. Οι διάφοροι αγώνες πραγματοποιούνταν με την ευκαιρία μεγάλων εορτών, και κυρίως σε ανάμνηση των εγκαινίων της πρωτεύουσας, στις 11 Μαΐου. Τη μέρα αυτή, σύμφωνα με την παράδοση, διανέμονταν τρόφιμα: στο τέλος κάθε μισής μέρας, άρματα γέμιζαν τον στίβο με καρβέλια ψωμιού και φάρια. Ο αυτοκράτορας όμως μπορούσε να οργανώνει αγωνίσματα και εκτός του σταθερού εορτολογίου, ή και να συγκαλεί τον λαό στον Ιππόδρομο δραττόμενος άλλων ευκαιριών, προκειμένου να συνομιλήσει μαζί του.

Ο αυτοκράτορας διέθετε ειδικό θεωρείο, το *Κάθισμα*, πολύ μεγάλο κτίσμα σε τρία επίπεδα. Ο ισόγειος χώρος, με τις στοές και τις βοηθητικές του αίθουσες, επικοινωνούσε απευθείας με το Μέγα Παλάτιο. Στο δεύτερο επίπεδο υπήρχαν αίθουσα ανάπαυσης, αντιθάλαμος, μεγάλος τρίκλινος χώρος υποδοχής, προθάλαμος και δίοδος προς τη στενή στριφτή κλίμακα που οδηγούσε στο βήμα και τα θεωρεία των Συγκλητικών. Στο τρίτο επίπεδο, ο αυτοκράτορας καθόταν στο θεωρείο του και, μαζί με τους Συγκλητικούς που

τον περιέβαλλαν, αντίκριζε τον λαό. Απέναντι από το θεωρείο, στον στίβο, υπήρχε αφίδα, το Π ή στάμμα, όπου οι αμαξηλάτες σταματούσαν για να τον χαιρετήσουν. Όταν ο αυτοκράτορας εισερχόταν στο θεωρείο του, απήθινε καταρχάς χαιρετισμό στους δήμους, ξεκινώντας από εκείνον στον οποίο είχε αποφασίσει να παράσχει την υποστήριξή του, τουλάχιστον ως προς το αγωνιστικό μέρος, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του: οι Βένετοι (900) βρίσκονταν στα δεξιά του Καθίσματος, ενώ οι Πράσινοι (1.500) στα αριστερά του. Στη συνέχεια, ο αυτοκράτορας χαιρετούσε τον υπόλοιπο λαό, δηλαδή 37.000 περίπου άτομα, ο οποίος απαντούσε επευφημώντας τον, ενώ οι Συγκλητικοί τον υποδέχονταν με υποκλίσεις. Έτσι, τα δύο σώματα ως εκπρόσωποι του λαού ανανέωναν την αποδοχή τους, ενεργώντας ως φύλακες της αυτοκρατορικής νομιμότητας.

Ο Κωνσταντίνος Ε' χρησιμοποίησε παραδειγματικά τον Ιππόδρομο ως πεδίο και όχημα πολιτικής προπαγάνδας. Έτσι, το 765, «εστηλίτευσε και ητίμασε το σχήμα των μοναχών επί του ιπποδρομίου» –όπως δηλώνει ο Θεοφάνης–, δηλαδή των βασικών αντιπάλων της εικονομαχικής του πολιτικής, που νόμιζε ότι συνωμοτούσαν εναντίον του· έτσι, επέβαλε «σε κάθε μοναχό να κρατήσει από το χέρι μια γυναίκα και να παρελάσει μέσα στον Ιππόδρομο και να τους φτύνει και να τους βρίζει όλος ο λαός».* Η όλη επιχείρηση, σε συμβολικό επίπεδο, είχε να κάνει με την επιστροφή τους στους κόλπους της κοινωνίας με το ένδυμα των λαϊκών. Κατά παρόμοιο τρόπο, ο ίδιος αυτοκράτορας οργάνωσε, πάλι στον Ιππόδρομο, τη διαπόμπευση και άλλων, κατά καιρούς, αντιπάλων του, έστω και αν εκείνοι συμμερίζονταν την εικονομαχική πολιτική του: αυτό έπραξε με δύο «ψευδωνύμους» πατριάρχες, τον Αναστάσιο, το 743 –που τον έβαλε να παρελάσει στον Ιππόδρομο «επί όνου εξανάστροφα καθημένω», προτού τον αποκαταστήσει στον επισκοπικό του θρόνο–, και, στη συνέχεια, το 767, τον πατριάρχη Κωνσταντίνο: αφού εκείνος ξυλοκοπήθηκε άγρια και αναγνώσθηκε στην Αγία Σοφία, εις επήκοον του λαού, ο τόμος με τις εναντίον του κατηγορίες, τον οδήγησαν στον Ιππόδρομο, όπου «εκάθισαν αυτόν επί όνου σαγματωμένου εξανάστροφα κρατώντα την ουράν αυτού», ενώ λίγες μέρες αργότερα τον θανάτωσαν** [Auzéry, 691, σ. 258-259]. Αλλά την πιο περιβόητη διαπόμπευση ο αυτοκράτορας την επιφύλαξε σε έναν εκ των απορρήτων του, τον Γεώρ-

* Θεοφάνους *Χρονογραφία*, τ. Γ' [640/41-812/13 μ.Χ.], μτφρ. Αρχιμανδρίτης Ανανίας Κουστένης, Αρμός, Αθήνα, 2007, σ. 1188-1189. Πρβλ. και Νικηφόρος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Ιστορία Σύντομος*, μτφρ. Λίνα Κωσταρέλη, εισ.-σχλ.-επιστημ. θεώρηση, μτφρ. Δημήτρης Τσουγκαράκης, εκδ. Κανάκη, Αθήνα, 1994, σ. 170-171. (Σ.τ.Ε.)

** Θεοφάνους *Χρονογραφία*, ό.π., σ. 1142, 1196. (Σ.τ.Ε.)

/ 388 / ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

γιο, τον επονομαζόμενο «Συγκλητική», όπως αποκαλείται σε εικονολατρικές πηγές, οι συγγραφείς των οποίων επιδίωκαν τον στιγματισμό του αυτοκράτορα για τις υποτιθέμενες ομοφυλοφιλικές του τάσεις. Ο Γεώργιος είχε καταφύγει στον Άγιο Στέφανο τον Νεότερο προκειμένου να καρεί μοναχός. Μέσα στον κατάμεστο Ιππόδρομο, του αφαίρεσαν το μαύρο ράσο, τον γύμνωσαν και τον έπλυναν, για να του φορέσουν ξανά το επίσημο ένδυμα του Συγκλητικού [Auzéry, 93, 38-40, σ. 137-141· Auzéry, 691, σ. 28-32].

Όσο για τους *δήμους*, που είχαν αναπτύξει έντονη δραστηριότητα κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο, περιορίζονταν όλο και περισσότερο στον ρόλο των υποστηρικτών αντίπαλων ομάδων. Αν συγκρίνουμε, λόγου χάρη, τη στάση που έφερε στην εξουσία τον Φωκά, το 602, με την εξέγερση του 1042, η πρώτη περίπτωση είναι η τελευταία εξέγερση όπου οι *δήμοι* διαδραμάτισαν μείζονα ρόλο ενεργώντας ως εκπρόσωποι του λαού. Το 1042 ο λαός παρενέβη με τρόπο που ο Σκυλίτζης τον χαρακτηρίζει αποφασιστικής σημασίας, αλλά οι *δήμοι* ήταν κατ' ουσίαν απόντες. Βέβαια, οι *δήμοι* και η αστική πολιτοφυλακή συνέχισαν να υπερασπίζονται τα τείχη, αλλά ο όρος *δημότης*, που δήλωνε τους πιο δραστήριους πολιτοφύλακες, απουσιάζει σχεδόν παντελώς από τις ιστορικές αφηγήσεις. Οι *δήμαρχοι*, ως εκπρόσωποι των *δημοτών*, καλούνταν να λάβουν μέρος στις τελετές του αυτοκρατορικού εθιμοτυπικού στο Μέγα Παλάτιο και συνέχισαν να εμφανίζονται στον κατάλογο των κρατικών αξιωματούχων και λειτουργών, που συνέταξε ο Φιλόθεος το 899, ως επικεφαλής πολυπληθούς υπηρεσίας, στους κόλπους της οποίας διακρίνονται οι *δημότες*: παρ' όλα αυτά, η δυνατότητα δραστηκής τους παρέμβασης ως παραγόντων λειτουργίας του πολιτεύματος μειώθηκε στο ελάχιστο, και οι ευθύνες τους περιορίστηκαν στη διοργάνωση των αγώνων [Dagron, 205].

ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

Ο Έπαρχος

Ο Έπαρχος της Πόλεως –*πατήρ της πόλεως*– ήταν το ανώτατο αξίωμα όσον αφορά τη διοίκηση της πρωτεύουσας. Το λειτούργημα του Επάρχου Κωνσταντινουπόλεως εμφανίζεται για πρώτη φορά στις 11 Δεκεμβρίου 359, με τον διορισμό του Ονωράτου, ενώ ο πρώτος σχετικός νόμος χρονολογείται από το 361. Η θέση που κατείχε στον διοικητικό μηχανισμό της Αυτοκρατορίας αποτιμάται με βάση την παρουσία του σε διάφορες νομικής φύσεως πραγματείες. Στην *Εισαγωγή των Βασιλείου, Λέοντος και Αλεξάνδρου* εμφανίζεται υπό τον τίτλο IV, αμέσως μετά τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη. Στο *Τακτικόν Uspenskij* του 842-843, όπου αξιώματα και λειτουργήματα συμφύρονται, όπως και στο *Κλητορολόγιον* του Φιλοθέου το 899,

είναι ο πρώτος τη τάξει των ανωτάτων κρατικών λειτουργών στους οποίους έχουν απονεμηθεί τιμητικοί τίτλοι (διά βραβείων αξίαι), και κατατάσσεται στη δέκατη όγδοη θέση, στο μέσον του καταλόγου των στρατηγών. Η υπηρεσία της οποίας προϊστάτο περιγράφεται στην πραγματεία του Φιλοθέου ως η πολυπληθέστερη όλων, με δεκατέσσερις υφισταμένους, δηλαδή δύο περισσότερους από όσους διέθετε στη δική του ο λογοθέτης του γενικού [Oikonomides, 28, σ. 319-321]. Κατά τ' άλλα, οι εξουσίες του δεν περιορίζονταν στο αστικό κέντρο, αλλά επεκτείνονταν στην ευρύτερη ενδοχώρα: θεωρητικά τουλάχιστον, σε 100 μιλιοδείκτες γύρω από την πρωτεύουσα.

Ο Φιλόθεος κατατάσσει τον Έπαρχο μεταξύ των κριτών –δικαστών–, μαζί με τον κοιαίστορα και τον επί των δεήσεων. Οι αρμοδιότητες της δικαστικής του αρχής περιελάμβαναν δίκες αστικού και ποινικού περιεχομένου, ενώ η περιοχή ευθύνης του ήταν η Κωνσταντινούπολη και η ευρύτερη ενδοχώρα της. Ο Έπαρχος, μαζί με τον σύμπονόν του, έδρευε στο Πραιτώριο και είχε υπό τις διαταγές του τον λογοθέτη του πραιτωρίου, που ήταν υπεύθυνος για την αστυνόμευση της πόλης. Ο αποσπασμένος στην υπηρεσία του κενυτριών διοικούσε το στρατιωτικό τμήμα που είχε τεθεί στη διάθεση του Επάρχου. Ο μάλλον χαμηλός αυτός βαθμός υποδηλώνει μικρή αριθμητική δύναμη σε άνδρες και μας κάνει να αναρωτηθούμε αν η αστυνομία ήταν ικανή να ελέγχει την πόλη. Προκειμένου να ασκεί τα δικαστικά του καθήκοντα εντός της πόλης, ο Έπαρχος είχε υπό τις εντολές του δικαστές, σίγουρα δεκατέσσερις τον αριθμό, έναν για καθεμία από τις δεκατέσσερις αστικές περιοχές, αλλά ίσως και για όλη τη δικαιοδοσία της περιφέρειας Κωνσταντινουπόλεως. Κάθε συνοικία διέθετε, εξάλλου, γειτονιάρχη, τα πραγματικά καθήκοντα του οποίου δεν γνωρίζουμε. Ο Έπαρχος ήλεγχε επίσης την κατανομή και την είσπραξη των φόρων: είχε υπό τις διαταγές του τέσσερις ελεγκτές ή επόπτες, που είχαν αναλάβει να κάνουν τον ακριβή υπολογισμό των φόρων, ή τουλάχιστον τον έλεγχο του υπολογισμού των φόρων που καταβάλλονταν για κάθε ιδιοκτησία. Όπως όλοι οι ανώτεροι κρατικοί λειτουργοί, για την καθημερινή λειτουργία της υπηρεσίας του είχε στη διάθεσή του πολλούς καγκελλαρίους, υπό την εποπτεία δύο πρωτοκαγκελλαρίων. Δεν ξέρουμε τι χρηματοδότηση διέθετε, αλλά, όπως οι περισσότεροι υπεύθυνοι των σεκρέτων, είχε υπό τις διαταγές του επισκεπτήτες.

Τα υπόλοιπα καθήκοντά του αφορούσαν την εποπτεία των συντεχνιών και γενικά της εμπορικής δραστηριότητας. Ένα από τα σπουδαιότερα επαγγελματικά σωματεία, εκείνο των νοταρίων, εποπτευόταν από τον Έπαρχο, όπως και οι έξαρχοι ή προστάται των άλλων επιτηδευμάτων, που ήταν ταυτόχρονα επικεφαλής των επαγγελματικών σωματείων και ενδιαμέσοι μεταξύ εκείνων και του Επάρχου (πρβλ. παρακάτω). Φυσικά, οι βουλλωταί, αξιωματικοί εφοδιασμένοι με τη βούλλα που εναπέθεταν στα εμπορεύματα, ιδίως

/ 390 / ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

τα μεταξωτά, τα οποία έπρεπε να φέρουν επίσημη σφραγίδα, ανήκαν στη δικαιοδοσία του. Εξάλλου, οι σύμπονοι (βοηθοί) ασχολούνταν πολύ με τα επαγγελματικά σωματεία της πρωτεύουσας.

Από τον ενδέκατο αιώνα και μετά, οι αρμοδιότητες του Επάρχου περιορίστηκαν. Έχασε έτσι ένα μέρος των εξουσιών του ως προς την απονομή της δικαιοσύνης: συγκεκριμένα, έπαψε να είναι ο παραλήπτης των εφέσεων που υποβάλλονταν στην Κωνσταντινούπολη για αποφάσεις των επαρχιακών δικαστηρίων, προκειμένου να κριθούν οι υποθέσεις στο αυτοκρατορικό δικαστήριο. Οι αποφάσεις του, ακόμη κι αν αφορούσαν τις συντεχνίες της Κωνσταντινούπολης, μπορούσαν πλέον να ακυρωθούν από τον Δρουγγάριο της Βίγλας. Κυρίως, όμως, του αφαιρέθηκε ο έλεγχος του ναυτικού εμπορίου. Στις αρχές του δέκατου αιώνα εξακολούθησε να έχει υπό τις εντολές του τον παραθαλασσίτη, τελευταίο τη τάξει στην υπηρεσία του, ο οποίος ήλεγχε το εμπορικό ναυτικό στα λιμάνια της πρωτεύουσας [Ahrweiler, 588, σ. 246-252· Oikonomides, 345, σ. 133]. Στα τέλη του δωδέκατου αιώνα, υπήρχε σέκρετον της θάλασσας, υπό τη δικαιοδοσία του λογοθέτη των σεκρέτων, που όμως διοικούνταν από έναν ή δύο παραθαλασσίτες. Τα καθήκοντα του Επάρχου περιορίστηκαν, επομένως, στην αστυνόμευση και τη διοίκηση της πρωτεύουσας.

Η περιοχή Κωνσταντινουπόλεως

Στη Θράκη, η εξουσία του Επάρχου δεν εκτεινόταν πέραν των Μακρών Τειχών. Όταν καταδίκαιζε κάποιον από τους διοικουμένους του σε εξορία, ποινή που επιβαλλόταν συχνά, έπρεπε να περιορίζεται στην περιοχή δικαιοδοσίας του. Στην πράξη, οι εξουσίες του αφορούσαν κυρίως τους κατοίκους της πρωτεύουσας. Η κατανομή αρμοδιοτήτων της τοπικής αυτοδιοίκησης ήταν περίπλοκη: για παράδειγμα, σύμφωνα με το *Επαρχικόν Βιβλίον*, ο κοιάστωρ ήταν υπεύθυνος για τους επισκέπτες της πόλης –ανεξαρτήτως προέλευσης–, και όφειλε να ελέγχει αν διεκπεραίωναν σύντομα τις υποθέσεις τους για να αναχωρούν το συντομότερο δυνατόν. Οι επαίτες της πρωτεύουσας ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται, διαφορετικά τιμωρούνταν με απέλαση, κάτι που ίσχυε εκ προοιμίου, θεωρητικά τουλάχιστον, για όλους όσους προέρχονταν από άλλες περιοχές. Κατά τ' άλλα, η νομοθεσία των Μακεδόνων που προστάτευε τη μικρή ιδιοκτησία προφανώς δεν τηρούνταν στην Κωνσταντινούπολη, αφού ο Βασίλειος Β' εξωθήθηκε να υπογραμμίσει με τον πιο επιτακτικό τρόπο την ανάγκη εφαρμογής της. Οι Κωνσταντινουπολίτες έμποροι, που τελούσαν υπό ιδιαίτερο νομικό καθεστώς στην πρωτεύουσα, δυσανασχετούσαν, διότι, μολονότι ο οικονομικός έλεγχος ήταν ελαστικός, η οργάνωση σε επαγγελματικά σωματεία τηρούνταν κατά γράμμα και είχε

υποχρεωτικό χαρακτήρα. Η κατάσταση διατηρήθηκε αμετάβλητη έως τον ενδέκατο αιώνα, εποχή κατά την οποία σημειώθηκαν, όπως φαίνεται, ορισμένες εξελίξεις [Oikonomides, 619].

Η ΙΕΡΗ ΠΟΛΗ

Η Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως

Από τον καιρό των αραβικών κατακτήσεων, το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ήταν το μόνο Πατριαρχείο στην Ανατολή που βρισκόταν πάντοτε υπό βυζαντινή κυριαρχία. Ο ρόλος του ιεράρχη, σε πολιτικό επίπεδο, ενισχύθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε ο αυτοκράτορας έπρεπε να εξασφαλίζει την πλήρη συνεργασία και υποστήριξη του προκειμένου να εφαρμόσει την πολιτική του. Φυσικά, ο πατριάρχης τελούσε υπό τη στενή παρακολούθηση του αυτοκράτορα: ο τελευταίος ήταν εκείνος που τον επέλεγε, και σχεδόν πάντοτε κατόρθωνε να απαλλαγεί από ένα ανεπιθύμητο πρόσωπο που μπορεί να κατείχε αυτή τη νευραλγική θέση (πρβλ. κεφ. 5, σ. 192-193). Επιπλέον, ο πατριάρχης εκπροσωπούσε και προΐστατο ενός θεσμού με τεράστια οικονομική δύναμη, χάρη στις προσόδους από μια μεγάλη έγγειο περιουσία –γαίες που βρίσκονταν τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στην επαρχία–, αλλά και από τις μεταβιβάσεις εισοδημάτων από φόρους. Εξάλλου, σε θεωρητικό επίπεδο, ο προορισμός των προσόδων από τα περίπου 1.100 εργαστήρια, που υπάγονταν στο Πατριαρχείο, ήταν οι δωρεάν κηδείες [Dagron, 626, ιδίως σ. 162-164 και 171-175].

Το νομοθετικό έργο του Ηρακλείου είχε ήδη καταδικάσει την πληθωρική παρουσία του κλήρου της Κωνσταντινούπολης. Πριν, όμως, από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, δεν υπήρχε συστηματικό νομοθετικό έργο επί του θέματος. Όσο για τους πιστούς, που μπορούσαν επίσης να παρακολουθούν λειτουργίες σε μοναστήρια, ο υπάρχων κλήρος αρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες τους [Dagron, 598, σ. 1084-1085].

Η Αγία Σοφία παρέμεινε το κέντρο της θρησκευτικής ζωής στην πρωτεύουσα, όχι μόνο λόγω του πατριάρχη και του κλήρου του, αλλά και λόγω της θέσης που κατείχε ο αυτοκράτορας στην εκκλησία αυτή. Το οικοδόμημα μπορεί να μην υπέστη ευρείες μετατροπές από την εποχή του Ιουστινιανού, ως προς την αρχιτεκτονική του δομή, αν εξαιρέσουμε την ενίσχυση των αντηρίδων για λόγους αντισεισμικής προστασίας, ο εικαστικός διάκοσμος όμως και η μνημειακή ζωγραφική γνώρισαν εντυπωσιακή εξέλιξη. Ως προς τα εντοίχια ψηφιδωτά της εκκλησίας, εκτός από την παράσταση της ένθρονης Παναγίας Βρεφοκρατούσας στο ημιθόλιο της αφίδας, έχουμε, μετά το 877, στο βόρειο και νότιο τύμπανο των μεγάλων τόξων –στους πλάγιους

τοίχους– την παράσταση δώδεκα προφητών και, στις αβαθείς κόγχες στην τρίτη κάτω σειρά, δεκαέξι ιεραρχών. Αυτό, όμως, που προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση είναι η όλο και μεγαλύτερη συχνότητα με την οποία παριστάνονται οι αυτοκράτορες: πάνω από την Ωραία Πύλη εικονίζονταν ο Κωνσταντίνος και ο Ιουστινιανός, εκατέρωθεν της Θεοτόκου, σε στάση δέησης, να της προσφέρουν ο ένας τη Βασιλίδα Πόλιν, και ο άλλος τον ναό τής τού Θεού Σοφίας· σε ψηφιδωτό στο τύμπανο, πάνω από τη βασιλική πύλη, που οδηγεί από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό, εικονίζεται ο Λέων ΣΤ΄ γονυπετής, να δέχεται το χρίσμα της «θείας σοφίας» από τον έnthρονο Χριστό. Δεν απουσιάζουν, όμως, ούτε τα αυτοκρατορικά ψηφιδωτά: σε διάχωρο του νότιου κατηχομενείου παριστάνεται ο Ιησούς Χριστός έnthρονος ανάμεσα στον Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο, δωρητή με αποκόμβιον (πουγκί με χρυσά νομίσματα), και την αυτοκράτειρα Ζωή, δωρήτρια με χρυσόβουλλο (το έργο έχει υποστεί επεξεργασία, οπότε η ακριβής χρονολόγηση είναι δυσχερής)· ανάλογες ψηφιδωτές παραστάσεις από τους Κομνηνίους Χρόνους, στο κατηχομενείο της Αγίας Σοφίας, είναι εκείνες του αυτοκράτορα Ιωάννη Κομνηνού, της γυναίκας του Αυγούστας Ειρήνης, πριγκίπισσας από την Ουγγαρία, και του γιου τους Αλεξίου (χρονολογούνται από το 1118 και το 1122). Η έκτυπη παρουσία αυτοκρατόρων στον ψηφιδωτό διάκοσμο της Αγίας Σοφίας συνδέεται άρρηκτα με την εξέχουσα θέση της στο αυτοκρατορικό τυπικό: στο *Περί της βασιλείου τάξεως* ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος τοποθετεί πρώτη ιεραρχικά την πομπή κατά την οποία ο αυτοκράτορας μετέβαινε από το Ιερό Παλάτιο στην Αγία Σοφία, και επέστρεφε σ' αυτό, μετά τη λειτουργία για τις μεγάλες εορτές του Πάσχα, της Πεντηκοστής, της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, των Χριστουγέννων και των Θεοφανίων, που συχνά επιλέγονταν και για τη στέψη του [Dagron, 206]. Η Αγία Σοφία ήταν ο κατεξοχήν δημόσιος χώρος λατρείας για τον πατριάρχη, αλλά και για τον αυτοκράτορα, ο οποίος διέθετε ιδιωτικές εκκλησίες μέσα στο Μέγα Παλάτιο.

Μοναστήρια, ευαγείς οίκοι, αδελφότητες

Θα ήταν μάταιο να προσπαθήσουμε να απαριθμήσουμε όλα τα μοναστήρια που λειτουργούσαν στην Κωνσταντινούπολη, και εξίσου μάταιη θα ήταν η προσπάθειά μας να απαριθμήσουμε όλες τις εκκλησίες. Ορισμένες μονές ανάγονται στην Πρωτοβυζαντινή περίοδο. Παρά την Εικονομαχία, φαίνεται ότι πολλές από αυτές διατηρήθηκαν, ενώ οι περισσότερες ανοικοδομούνταν ή ανακαινίζονταν διαρκώς, όπως, για παράδειγμα, η Μονή Στουδίου ή η Μονή της Χώρας. Οι περισσότεροι αυτοκράτορες και αυτοκράτειρες έσπευδαν να ιδρύσουν νέες μονές, που ενίοτε ήταν πολύ μεγάλα οικοδομικά συμπλέγματα και μείζονος σημασίας ιδρύματα, όπως η Μονή του Εμμανουήλ, που

αναστηλώθηκε από τον Ρωμανό Α΄. Από τον ενδέκατο αιώνα, όλες οι ιδρύσεις ή επανιδρύσεις είναι σημαντικές: για παράδειγμα, η Περίβλεπτος ιδρύεται από τον Ρωμανό Γ΄, οι Άγιοι Ανάργυροι στο Κοσμίδιο από τον Μιχαήλ Δ΄, ο Άγιος Γεώργιος των Μαγγάνων από τον Κωνσταντίνο Θ΄, η Θεοτόκος Κεχαριτωμένη και ο Χριστός Φιλάνθρωπος από την Ειρήνη Δούκαινα και, τέλος, ο Παντοκράτωρ, από τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό.

Η Μονή Παντοκράτορος, με τις τρεις εκκλησίες –εκ των οποίων η μία προοριζόταν για ταφικό μνημείο του Ιωάννη Β΄ και της οικογένειάς του–, με το μεγάλο προνοιακό οικοδομικό σύμπλεγμα που περιελάμβανε προσαρτημένο στη μονή νοσοκομείο, και με την εντυπωσιακή προικοδότησή της σε γαίες [Gautier, 567], σηματοδοτεί μια μακραίωνη εξέλιξη. Κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο, την κοινωνική πρόνοια, που δεν την εξασφάλιζαν πια τα αστικά κέντρα, την είχαν αναλάβει ανεξάρτητα εκκλησιαστικά ιδρύματα. Στη συνέχεια, ο αυτοκράτορας ανέλαβε εν μέρει, ως *φιλάνθρωπος βασιλεύς*, αυτό το έργο, ιδρύοντας *ευαγείς οίκους* οι οποίοι χρηματοδοτούνταν από την αυτοκρατορική περιουσία. Τέλος, από τον ένατο αιώνα και μετά, οι αυτοκρατορικοί *ευαγείς οίκοι* μετατρέπονταν σε μοναστήρια, ενώ οι νεοϊδρυόμενες μονές περιελάμβαναν σχεδόν πάντα φιλανθρωπικό παρόρημα [Kaplan, 343].

Είναι προφανώς δυσκολότερο να παρακολουθήσουμε τα μικρά ιδρύματα που ιδρύονταν συνεχώς από τους λιγότερο εύπορους αριστοκράτες. Ένα από αυτά βρισκόταν εκτός των τειχών της πόλεως και έμελλε να κερδίσει μεγάλη φήμη, αφού το *τυπικόν* του ενέπνευσε πολλά ανάλογα έγγραφα όπου καταγράφονταν οι κανονισμοί λειτουργίας μιας μονής: πρόκειται για τον Χριστό Ευεργέτη [Gautier, 1982]. Ακόμη μικρότερων διαστάσεων ήταν το μοναστήρι που ίδρυσε ο κριτής και ιστορικός Μιχαήλ Ατταλειάτης, επίσης τον ενδέκατο αιώνα. Ο Ατταλειάτης ήθελε να ιδρύσει ένα μοναστικό σύμπλεγμα με φιλανθρωπικό κατάστημα στη Ραιδεστό, και μονή με επτά μοναχούς στην πρωτεύουσα. Κατά τον θάνατό του, μόνο η μονή είχε ολοκληρωθεί [Gautier, 567· Lemerle, 631, σ. 99-112]. Σε κάθε περίπτωση, η αύξηση των μοναστηριών είναι σημαντική, έστω κι αν μια ολιγάνθρωπη μονή, όπως αυτή του Ατταλειάτη, που δεν φαίνεται να παρέμεινε ανεξάρτητη μετά τον θάνατο του γιου τού ιδρυτή της, δεν επιβίωσε για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Τον έκτο αιώνα, τα μεγάλα δημόσια λουτρά με ελεύθερη είσοδο είχαν ήδη αντικατασταθεί από μικρότερα ιδρύματα που λειτουργούσαν επί πληρωμή και συνδέονταν με τους *ευαγείς οίκους*. Τα νέα λουτρά έμοιαζαν αρκετά με τα *λού(σ)ματα*, που τα εξυπηρετούσαν *ευαγείς αδελφότητες*, οι *διακονίες*, στις οποίες εργαζόνταν πολλοί λαϊκοί, *αναλαμβάνοντας* τη διατροφή και την καθαριότητα των απόρων. Υπήρχαν τουλάχιστον είκοσι πέντε τέτοια λουτρά στην πρωτεύουσα [Magdalino, 632· 570, σ. 31-34 και 93-95].

/ 394 / ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Πολλές διακονίες φυτοζωούσαν, και μάλιστα κινδύνευαν να χρεοκοπήσουν, ελλείψει επαρκούς χρηματοδότησης. Τούτο ώθησε ορισμένους αυτοκράτορες να τις μετατρέψουν σε μεγάλα ιδρύματα, όπως συνέβη στην περίπτωση της Θεοτόκου του Νεωρίου, που την ανακαίνισε ο Ρωμανός Λεκαπηνός. Το λούμα της Θεοτόκου των Οδηγών το εξυπηρετούσε κατά τον ενδέκατο αιώνα μια αδελφότητα η οποία διασφάλιζε τη λατρεία της εικόνας της Παναγίας Οδηγήτριας [Magdalino, 570, σ. 33].

Η ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΤΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ

Εξαρχής, η Κωνσταντινούπολη εθεωρείτο η Νέα Ρώμη. Με την απώλεια της Παλαιστίνης όμως, κατέστη επιπλέον η Νέα Ιερουσαλήμ: οι αυτοκράτορες δεν έπαυαν να μεταφέρουν στην πόλη τα λείψανα, ιδίως τα συνδεδεμένα με τα Θεία Πάθη, τα οποία φυλάσσονταν στη Θεοτόκο του Φάρου. Στην Κωνσταντινούπολη υπήρχε επίσης πλήθος λειψάνων που συνδέονταν με την προστάτιδά της, τη Θεοτόκο, *υπέρμαχον* της πόλης κατά τις πολιορκίες των Αβάρων και, στη συνέχεια, των Αράβων.

Η μεταφορά στην Κωνσταντινούπολη των λειψάνων που συνδέονταν με τον Χριστό αποτελούσε, για τους αυτοκράτορες, άμεση προτεραιότητα, γιατί με αυτό τον τρόπο θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν προς ίδιον όφελος τις εκδηλώσεις ευλάβειας του πληθυσμού. Το γνωστότερο παράδειγμα είναι αναμφίβολα το *μανδήλιον* της Εδέσσης, ύφασμα στο οποίο είχαν αποτυπωθεί τα χαρακτηριστικά του προσώπου του Ιησού. Το 944 οι κάτοικοι της πόλης είχαν πείσει τον βυζαντινό στρατό υπό τις διαταγές του Ιωάννη Κουρκούα να λύσει την πολιορκία με αντάλλαγμα το *μανδήλιον*. Εκείνο μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, και η μεγαλοπρεπής τελετή εισόδου του στην πρωτεύουσα, για να αποτεθεί στη Θεοτόκο του Φάρου, στις 15 Αυγούστου του ίδιου χρόνου, ήταν ο τελευταίος μεγάλος θρίαμβος του Ρωμανού Λεκαπηνού. Το εμβληματικό αυτό λείψανο δεν μαρτυρείται στην Κωνσταντινούπολη μετά το 1204.

Όπως η Ρώμη και τα Ιεροσόλυμα, η Κωνσταντινούπολη διέθετε επίσης μια ακολουθία με ειδικά *στάσιμα* για δεήσεις: οι λιτανείες, στην κεφαλή των οποίων βρίσκονταν τα λείψανα και οι εικόνες, διέσχιζαν τις μεγάλες οδούς της πόλης, στην πορεία τους προς κάποιο σπουδαίο ιερό του εορτάζοντος αγίου. Όταν επρόκειτο για την Παναγία, η επιλογή ήταν δύσκολη. Οι εκκλησίες στις οποίες γίνονταν δεήσεις βρίσκονταν στις πιο πυκνοκατοικημένες συνοικίες της πρωτεύουσας, και οι πομπές δεν ακολουθούσαν παρακαμπτηρίους για να κατευθυνθούν προς ιερά εκτός των κεντρικών οδικών αξόνων [Baldovin, 695]. Οι λιτανείες, με επικεφαλής τον κλήρο, ενδεδυμένο ιεροπρεπώς, και πίσω τούς πιστούς, εν μέσω ψαλμών και θυμιαμάτων, ξε-

κινούσαν συχνά από την Αγία Σοφία και στη συνέχεια μετέβαιναν από ιερό σε ιερό, ορισμένες φορές και στα προάστια, προτού αφιχθούν στην εκκλησία που ήταν ο τελικός τους προορισμός: ακολουθούσε η *σύναξις*.

Ο αυτοκράτορας άδραχνε την ευκαιρία που του προσέφεραν οι εκδηλώσεις ευλάβειας και ετίθετο ο ίδιος επικεφαλής σε πομπές όπου ο κληρικός διαδραμάτιζε δευτερεύοντα ρόλο [Berger, 589, σ. 77-83]. Έτσι συνέβαινε όταν επρόκειτο να εορταστούν περιφανείς στρατιωτικές νίκες, όπως η άρση της πολιορκίας το 678, στις 25 Ιουνίου. Η πιο εντυπωσιακή πομπή ήταν αυτή που ακολουθούσε τον φυλασσόμενο στο Μέγα Παλάτιο Σταυρό: αναχωρούσε από τη Θεοτόκο του Φάρου στις 28 Ιουλίου, διέσχισε ολόκληρη την πόλη και, περιμετρικά, τα Θεοδοσιανά τείχη και, τέλος, έκανε τον γύρο του τείχους του Μεγάλου Παλατίου, πριν επιστρέψει στη Θεοτόκου του Φάρου στις 13 Αυγούστου.

Εκτός από τα λείψανα και τις σπουδαιότερες εικόνες που αποτελούσαν πόλο έλξης, όπως η εικόνα της Παναγίας των Βλαχερνών που επαναανακαλύφθηκε επί Ρωμανού Γ' Αργυρού και κάθε Παρασκευή θαυματοουργούσε –ανασηκωνόταν μόνο του το πέπλο που την κάλυπτε [Grumel, 599]–, στην Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρά της υπήρχαν αναρίθμητα ιερά όπου προσέρχονταν οι άρρωστοι για εγκοίμηση, αναμένοντας να θεραπευτούν. Δειγματοληπτικά, θα αναφέρουμε, για την εκτός των τειχών περιοχή, τους Αγίους Αναργύρους στο Κοσμίδιο, και τη Θεοτόκο της Πηγής: ή, εντός της πόλεως, το ιερό του Προδρόμου στην Οξεία, κοντά στις στοές του Δομνίνου, με το λείψανο του Αγίου Αρτεμίου.

Η οικονομία [Dagron, 2002]*

ΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ

Το Επαρχικόν Βιβλίον

Η έκδοση, το 1893, από τον Jules Nicole, του *Επαρχικού Βιβλίου*, το οποίο εκείνος ανακάλυψε σε ανέκδοτο χειρόγραφο στη Γενεύη, έδωσε λαβή για την παραγωγή άφθονης βιβλιογραφίας, αντανάκλασης των ιστοριογραφικών και, κυρίως, κοινωνικών αντιπαραθέσεων κατά τις επόμενες ιστορικές περιόδους. Το Βυζάντιο παρουσιαζόταν ως «ο παράδεισος του μονοπωλίου

---

* Συντετηγμένη μορφή του Gilbert Dagron, «Η Αστική Οικονομία από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα», στο Αγγελική Λαΐου (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου, από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τ. Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2007, σ. 43-140. (Σ.τ.Ε.)

και των προνομίων». Η οικονομία του προσλαμβανόταν, είτε προς έπαινο είτε προς ψόγο, ως συγκεντρωτική και πλήρως ελεγχόμενη από το παρεμβατικό κράτος. Οι αντιπαραθέσεις αυτές είναι σήμερα ξεπερασμένες και, με την επανέκδοση τούτης της βασικής πηγής για τα επαγγελματικά σωματεία [Koder, 84], έχει ήδη ξεκινήσει μια επιστημονικά αυστηρή μελέτη.

Το 391 ο Νομοθέτης είχε ήδη θέσει τις βάσεις της οργάνωσης των επαγγελματικών σωματείων, όπως καθίσταται φανερό από τον Θεοδοσιανό Κώδικα. Οι βασικές αρχές του Νόμου αναδιατυπώνονται στον Ιουστινιάνειο Κώδικα και επαναλαμβάνονται στα Βασιλικά (C.Th. 1, 10, 4 = C.J. 1, 28, 4 = Βασ. 6, 4, 13):

Πάντα τα εν Κωνσταντινουπόλει σωματεία και οι πολίται και οι από του δήμου πάντες τω επάρχω της πόλεως υποκειίσθωσαν.

[Όλα τα σωματεία (*corporationes*) που βρίσκονται στην Κωνσταντινούπολη, οι πολίτες και όλοι όσοι προέρχονται από τον λαό υπάγονται στον έπαρχο της πόλεως.]

Στη συνέχεια, οι *εργαστηριακοί* απουσιάζουν σχεδόν παντελώς από τις πηγές έως τη δημοσίευση του *Επαρχικού Βιβλίου* από τον Λέοντα ΣΤ' στις αρχές του 912. Είναι δύσκολο να γνωρίζουμε με ακρίβεια τις συνθήκες υπό τις οποίες συντάχθηκε αυτό το σύνολο διατάξεων: οι διατάξεις παρουσιάζουν πολλά κοινά σημεία ως προς τη σύνταξη και το περιεχόμενό τους, αλλά και διαφορές φαινομενικά ανεξήγητες, αν υποθέσουμε ότι συντάχθηκαν από ένα και το αυτό πρόσωπο ή μια ολιγομελή ομάδα. Οι συντάκτες μπορεί να συμβουλευτήκαν τα αρχεία της υπαρχίας, και στη συνέχεια να ακολουθήσε κάποια εναρμόνιση των κανόνων από μέρους των νομομαθών, πριν ο αυτοκράτορας προσθέσει στην αρχή του κανονισμού, που μετατράπηκε εσπευσμένα σε νόμο, ένα *προοίμιον* γενικής εφαρμογής. Ενδεχομένως, παράλληλα, να διεξήγαν έρευνες απευθυνόμενοι στους εκπροσώπους επαγγελματιών που είναι εγγεγραμμένα στο *Επαρχικόν Βιβλίον*, προκειμένου να συλλέξουν πληροφορίες για τις ιδιαιτερότητες κάθε *συλλόγου*, πριν προβούν σε κάποια ενοποίηση [Kaplan, 610, σ. 321-322]. Έτσι κι αλλιώς, το κείμενο που μας παραδόθηκε σε ένα μοναδικό πλήρες χειρόγραφο –και, αποσπασματικά, σε άλλα– φέρει μεταγενέστερες διορθώσεις και προσθήκες, αφού περιλαμβάνει αναφορές σε νομίσματα τα οποία εμφανίστηκαν μόλις επί Νικηφόρου Φωκά και Βασιλείου Β', ενώ τα άρθρα 21 (για τους μεσάζοντες) και 22 (για τα επαγγέλματα που σχετίζονται με την οικοδομή) έχουν εμφανώς προστεθεί σε μεταγενέστερη περίοδο, χωρίς να ληφθεί πρόνοια για την ομαλή ένταξή τους στον αρχικό σχεδιασμό. Αυτή η εξέλιξη υποδεικνύει ένα κείμενο το οποίο εφαρμοζόταν, στην πράξη, τουλάχιστον έως τα τέλη του ενδέκατου αιώνα.

Το *Επαρχικόν Βιβλίον* επικεντρώνεται καταρχάς σε επαγγέλματα που σχετίζονταν άμεσα με το κωνσταντινουπολίτικο περιβάλλον, όπως ήταν η νομική πρακτική (*νοτάριοι*), το νόμισμα (*τραπεζίται*) ή η παραγωγή και διακίνηση ειδών που ενδιέφεραν άμεσα το κράτος (κοσμηματοπώλες, *καταρτάριοι-κατεργαστές μεταξιού, μεταξοπράτες, μεταξοϋφαντουργοί*) και, κατ'επέκταση, είχαν ιδιαίτερη πολιτική σημασία: κατόπιν αναφέρεται σε επαγγέλματα που σχετίζονταν με την τροφοδοσία του αστικού πληθυσμού σε είδη πρώτης ανάγκης, ιδίως τρόφιμα, που η έλλειψή τους, οι υψηλές τιμές ή η κακή τους ποιότητα ήταν πιθανόν να προκαλέσουν πολιτικές ταραχές. Από την άλλη πλευρά, ορισμένα επαγγέλματα εξίσου βαρύνουσας σημασίας για την οικονομία της πρωτεύουσας, όπως η επεξεργασία των μετάλλων, από την οποία έλαβε το όνομά της μια συνοικία της πόλης, τα Χαλκοπρατεία, η βιοτεχνία υφασμάτων εκτός από το μετάξι και το λινό, η ναυπήγηση και ο εξοπλισμός πλοίων, οι περισσότερες μη συνδεδεμένες με τη διατροφή κατηγορίες εμπορίου, ή και οι ειδικευμένοι στα ψηφιδωτά, απουσιάζουν από το *Επαρχικόν Βιβλίον*. Οι βιοτεχνικές δραστηριότητες για τις οποίες μας πληροφορούν άλλες πηγές είναι πολλές και διάφορες [Karlan, 627, σ. 250-251]. Συνεπώς, το *Επαρχικόν Βιβλίον* δεν συνιστά καθολικό πρότυπο, ούτε ρυθμίζει κάθε όψη της αστικής οικονομικής δραστηριότητας για όλους τους τομείς και για το σύνολο της Αυτοκρατορίας.

Η οργάνωση των συντεχνιών

Σε κάθε περίπτωση, είμαστε αναγκασμένοι εκ των πραγμάτων να αναπτύσσουμε τη συλλογιστική μας βασιζόμενοι στο *Επαρχικόν Βιβλίον*. Τα επαγγέλματα συστήνονται ως *κοινότητες* (ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται και για τα χωριά). Παρόλο που για λίγα επαγγέλματα υπάρχει σαφώς οργανωμένη μαθητεία, σε κάθε περίπτωση η εισδοχή σε κάποιο από αυτά προϋπέθετε εξακρίβωση των προσόντων, τη σύμφωνη γνώμη των μελών των συλλόγων, και την επικύρωση του Επάρχου. Εγγυητές μπορούσαν να είναι πολλά μέλη. Όποιος γινόταν δεκτός κατέβαλλε ένα ποσό στον Έπαρχο και στη συντεχνία ή αποκλειστικά στη συντεχνία: το ακριβές ύψος του δεν μνημονεύεται σε όλες τις περιπτώσεις, αλλά δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλο, μάλλον αμελητέο σε σχέση με την αξία, ή απλώς το ενοίκιο, του εργαστηρίου ή του καταστήματος. Δεν ξέρουμε αν οι δούλοι μπορούσαν να γίνουν μέλη συντεχνίας. Όσο για τις γυναίκες, αποκλείονται ρητά μόνο από τη συντεχνία των χρυσικών/τραπεζιτών. Προκαθορισμένος αριθμός νεοεισερχομένων υπήρχε μόνο στην περίπτωση των *νοταρίων* (24).

Ο Έπαρχος ενδέχεται να διέθετε αντιπρόσωπο (*έξαρχον*) σε ορισμένες συντεχνίες, όλες τους όμως διέθεταν έναν ή περισσότερους προέδρους (*προ-*

στάται, ή άλλοι ισοδύναμοι όροι) που παρέδιδαν την αναφορά τους στον Έπαρχο και διορίζονταν από αυτόν, αναμφίβολα έπειτα από πρόταση που κατέθετε η συντεχνία. Η συντεχνία, επομένως, ήταν ένας εξόχως ενεργός οργανισμός, με συλλογικές δραστηριότητες και ίδια έσοδα, τουλάχιστον όπου υπήρχαν ετήσιες συνδρομές ή καταβαλλόταν ένα ποσό με την εγγραφή του νέου μέλους. Ακριβείς πληροφορίες διαθέτουμε μόνο για τους νοταρίους: μετά τη λειτουργία στην εκκλησία, ακολουθούσε συμπόσιο κατά την ορκωμοσία του νέου μέλους, ενώ οι νοτάριοι παρίσταντο όλοι επισήμως στην κηδεία κάποιου μέλους της συντεχνίας. Ανάλογες συνήθειες υπήρχαν πιθανώς και στα άλλα επαγγέλματα. Με λίγα λόγια, οι συντεχνίες διαδραμάτιζαν θεμελιώδη ρόλο στη διάρθρωση της κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας.

Οικονομική και πολιτική σημασία

Ο ρόλος του Επάρχου, που αποτέλεσε αντικείμενο πολλών ιστοριογραφικών αντιπαραθέσεων, σχετίζεται αρχικά με το ενδιαφέρον για την ευταξία και τη διασφάλιση της ποιότητας της υπαρχίας. Ο έλεγχος των μέτρων και των οργάνων μέτρησης (μέσω της απόθεσης της σφραγίδας) αποτελούσε εκ των ων ουκ άνευ γνώρισμα της υπαρχίας και ήταν απαραίτητος για την ομαλή λειτουργία της βιοτεχνικής και εμπορικής δραστηριότητας. Για παράδειγμα, οι κανονισμοί, απαγορεύοντας στους κηρουλαρίους (κηροπλάστες) να προσθέτουν στέαρ στο κερί, πράγμα που, όταν οι ποσότητες ήταν μικρές, περνούσε απαρατήρητο, εγγυώνταν στους καταναλωτές της Πόλεως και τους αγοραστές από το εξωτερικό την ποιότητα του προϊόντος. Κατά τον ίδιο τρόπο, ο νομοθέτης, απαγορεύοντας σε έναν βιοτέχνη να είναι μέλος δύο επαγγελματικών σωματείων ταυτόχρονα, δεν επέτρεπε να ασκεί το επάγγελμα όποιος δεν διέθετε τα κατάλληλα προσόντα.

Ο παρεμβατισμός αυτός ανταποκρινόταν και σε μια πολιτικής φύσεως μέριμνα: η απόλυτη προτεραιότητα –και καθήκον– του Επάρχου ήταν να εξασφαλίσει, για τον πληθυσμό της πόλης, και όσον αφορά τα είδη πρώτης ανάγκης, τις απαραίτητες για την επιβίωση ποσότητες σε προσιτή τιμή, αποτρέποντας έτσι την κερδοσκοπία: οι παντοπώλες, λοιπόν, (EB 13) και οι κηρουλάριοι (EB 11) απαγορευόταν να προμηθεύονται πρώτες ύλες και προϊόντα, ώστε να τα μεταπωλούν ακριβότερα σε καιρούς ένδειας, ενώ οι ποσότητες σιταριού που αγόραζαν οι αρτοποιοί (EB 18) ελέγχονταν μέσω της φορολογίας, και ο ελεγκτικός μηχανισμός του Επάρχου επαγρυπνούσε ώστε η τιμή του ψωμιού να παρακολουθεί εκείνη του σίτου.

Πέρα από την προστασία του καταναλωτή, οι κανονισμοί απέβλεπαν στην απρόσκοπτη λειτουργία των μηχανισμών της αγοράς. Στόχος των σχετικών διατάξεων δεν ήταν να θέσουν φραγμούς στη διακύμανση των τιμών –ακό-

μη κι ένα προϊόν τόσο ευπαθές όσο το ψωμί παρακολουθεί την τιμή του σιταριού—, αλλά να αποτρέφουν την κερδοσκοπία με τις νομισματικές ισοτιμίες και τη διακίνηση πλαστών νομισμάτων (ΕΒ 20). Στην πραγματικότητα, το ζητούμενο ήταν να εξασφαλιστεί ο όσο το δυνατόν πιο ελεύθερος και θεμιτός ανταγωνισμός. Το *Επαρχικόν Βιβλίον* δεν όριζε τις τιμές ενοικίων, αλλά αστυνόμευε τη λαθραία αύξηση του ενοικίου ενός ανταγωνιστή. Με αυτή την επιλογή αυξανόταν το κόστος και μειωνόταν το περιθώριο κέρδους. Παρακώλυε επίσης την εξώθηση ενός εργαζομένου σε κάποιον επαγγελματία να εγκαταλείψει τη θέση του για όσο διαρκούσε η σύμβαση έργου του. Απαγορεύοντας στον κηρουλάριο να χρησιμοποιεί στέαρ, παρενέβαλλε προσκόμματα στην τεχνητή διαμόρφωση των τιμών, όσον αφορά το κόστος παραγωγής. Η διαφοροποίηση των επαγγελματιών στόχο είχε να αποτρέψει τις βλαβερές για τον ελεύθερο ανταγωνισμό μορφές συγκεντρωτισμού. Ωστόσο, όσον αφορά τον κύκλο παραγωγής του μεταξιού, το *Επαρχικόν Βιβλίον* μάλλον δεν κατόρθωσε να τον θέσει υπό έλεγχο [Kaplan, 610, σ. 322-326]. Από την άλλη πλευρά, το κράτος δεν παρενέβαινε καθόλου ούτε στην παραγόμενη ποσότητα ούτε στον μηχανισμό καθορισμού των τιμών, ενώ παρενέβαινε ελάχιστα στην παραγωγική διαδικασία. Οι διατάξεις συνιστούν μαρτυρία για τη βούληση να προστατεύονται τα προνόμια του ηγεμόνα και η δημόσια τάξη, και όχι για παρεμβατισμό στην οικονομία. Για την πλειονότητα των ιστορικών, η αντιπαράθεση που ξεκίνησε με τη δημοσίευση του *Επαρχικού Βιβλίου* καταλήγει στην εξής διαπίστωση: η οικονομία της Κωνσταντινούπολης ήταν ρυθμιζόμενη, αλλά έτεινε προς την πλήρη ελευθερία.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ

Τα επαγγέλματα με μεγάλη προστιθέμενη αξία

Στο *Επαρχικόν Βιβλίον* εμφανίζονται ορισμένα επαγγέλματα που συνδέονταν με την επεξεργασία πολύτιμων υλών, όπως οι χρυσοχόοι και όσοι ασχολούνταν με το μετάξι. Η Κωνσταντινούπολη φημιζόταν για την παραγωγή και άλλων ειδών πολυτελείας, όπως είναι η ψηφιδωτή διακόσμηση, και μάλιστα τα τεχνουργήματα που προορίζονταν να εκτεθούν δημοσίως: από το τέλος της Εικονομαχίας, οι αυτοκράτορες άρχισαν να συναγωνίζονται μεταξύ τους για τον εικαστικό διάκοσμο της Αγίας Σοφίας. Κατά τον δωδέκατο αιώνα, ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός προικοδότησε το σύμπλεγμα των τριών εκκλησιών της Μονής Παντοκράτορος—το οποίο είχε ιδρύσει ο ίδιος— με εξαιρετο σύνολο ψηφιδωτών, που τις επένδυσαν εσωτερικά αλλά και εξωτερικά, αφού ο θόλος της κύριας ομώνυμης εκκλησίας είχε επενδυθεί εξωτερι-

/ 400 / ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

κά με ψηφιδωτά που σπιθοβολούσαν στο φως του ήλιου. Στενά συνδεδεμένη με τα εντοίχια ψηφιδωτά ήταν η χρήση πολύτιμων μαρμάρων. Η επιστροφή με μάρμαρο κατέστη πολυπλοκότερη κατά τον ενδέκατο αιώνα, όταν άρχισε να χρησιμοποιείται στα δάπεδα των εκκλησιών: ο νάρθηκας του Αγίου Ιωάννη Βαπτιστή του Στουδίου, όπως και του Παντοκράτορα, επιστρώθηκε με περικεκομμένα μαρμάρινα πλακίδια, σύμφωνα με την ελληνιστική τεχνική τού *opus sectile*, ενώ ανάλογος διάκοσμος εντοπίζεται σε πολλές επαρχίες: η προέλευσή του ανάγεται πιθανότατα σε εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης.

Πολλά επαγγέλματα που αφορούσαν είδη πολυτελείας, και ενδεχομένως είχαν πιο βιοτεχνικό χαρακτήρα, κατείχαν εξέχουσα θέση στην Κωνσταντινούπολη: για παράδειγμα, η αγιογράφηση ναών και η κατασκευή φορητών εικόνων, η οποία πιθανώς συνδεόταν και με τα ιστορημένα χειρόγραφα, αν ισχύει η υπόθεση ότι ο Παντολέων, που *εποίησεν* την εικόνα του Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη, ταυτίζεται με τον συνονόματό του που ιστόρησε το *Μηνολόγιον* του Βασιλείου Β'. Ο Ευστάθιος Βοΐλας, εξόριστος στη μακρινή Καππαδοκία, είχε στην κατοχή του ένα ευαγγελιστάριο με επισμαλτωμένο κάλυμμα και επιζωγραφισμένα αρχιγράμματα (το κείμενο συνοδευόταν από μικρογραφίες Ευαγγελιστών και μίας σκηνής από τη Γέννηση). Ένα τέτοιο έργο, κατά πάσα πιθανότητα, προερχόταν από τα εργαστήρια της πρωτεύουσας, όπως και τα ελεφαντουργήματα: ορισμένα μπορεί να προορίζονταν για θρησκευτική χρήση, αλλά πολλά από αυτά κοσμούσαν τις αριστοκρατικές κατοικίες. Δεν έφεραν όλα τα βιβλία εικονογράφηση, αλλά η αντιγραφή τους απασχολούσε πλήθος ειδικών στην Κωνσταντινούπολη, τόσο στα κέντρα αντιγραφής (*scriptoria*), όπως αυτό των Στουδιτών, όσο και σε ιδιωτικούς χώρους, όπως στην περίπτωση του *Ανώνυμου καθηγητή* του δέκατου αιώνα [Lemerle, 823, σ. 121-128 και 247-248 (=ελλ. έκδ.: σ. 220-230, 421-426)].

Η επεξεργασία του ορείχαλκου δεν περιοριζόταν στην κατασκευή αντικειμένων οικιακής χρήσεως: ο έμπορος από την Αμάλφη Μάουρο και ο γιος του Πανταλέονε παρήγγειλαν σε εργαστήριο της βυζαντινής πρωτεύουσας τις μνημειακών διαστάσεων ορειχάλκινες θύρες τις οποίες δώρισαν στον καθεδρικό ναό της πόλης τους (1060). Άλλες θύρες, που προέρχονταν επίσης από τα εργαστήρια της Πόλεως, παραγγέλθηκαν για εκκλησίες στη Νότια Ιταλία, για τον Άγιο Παύλο-εκτός-των-Τειχών στη Ρώμη (1070), για τη βασιλική του Monte Sant'Angelo στο Γάργανο (1087) και την εκκλησία του Αγίου Σωτήρος στο Ατράνι, κοντά στην Αμάλφη (1087) [Balard, 604, σ. 93]. Εξάλλου οι αυτοκράτορες, πιεζόμενοι από τις δημοσιονομικές ανάγκες, διέταξαν να χυθεί το μέταλλο κάποιων από τις ορειχάλκινες θύρες, που υπήρχαν στην πρωτεύουσα, για την κοπή νομίσματος. Τα εργαστήρια χρησιμο-

ποιούσαν βιοτέχνες από όλη την Αυτοκρατορία, οι οποίοι ήταν σε θέση να προσαρμόζουν τη διακόσμηση των μεταλλουργημάτων στις προτιμήσεις των αγοραστών.

Η βιοτεχνία και το λιανεμπόριο: το κατάστημα

Η βασική παραγωγική μονάδα είναι το *εργαστήριο*. Μέχρι στιγμής, το *εργαστήριο* έχει απασχολήσει την έρευνα λιγότερο από την οργάνωση των συντεχνιών. Για τα περισσότερα επαγγέλματα, η ίδια επιχείρηση ήταν ταυτόχρονα ο παραγωγός και ο πωλητής των προϊόντων. Το κατάστημα, που η στενή του πρόσοψη χρησίμευε για προθήκη, είχε πρόσβαση στον δρόμο. Τα προϊόντα, από τα οποία το *εργαστήριο* έπαιρνε το όνομά του, κατασκευάζονταν στους εσωτερικούς, πίσω χώρους του καταστήματος. Για τα εμπορικά και μόνο επαγγέλματα, οι τελευταίοι χρησίμευαν ως αποθήκες. Το κατάστημα έφερε ως επιθετικό προσδιορισμό την επαγγελματική ιδιότητα. Σε περίπτωση πώλησής του, μαζί με το *εργαστήριο* μεταβιβαζόταν το σύνολο των δραστηριοτήτων του· η μέχρι τώρα έρευνα δεν έχει επιτρέψει να προσδιοριστεί ποιος ήταν ο αδειοδότης, ώστε μια συγκεκριμένη δραστηριότητα να ασκείται σε ένα συγκεκριμένο μέρος, ή ποιος έδινε την άδεια για αλλαγή δραστηριότητας – αν, βέβαια, μια τέτοια άδεια ήταν απαραίτητη.

Το *εργαστήριο* το εκμεταλλεύονταν κατά κανόνα ένας *εργαστηριακός* και η οικογένειά του. Εκεί απασχολούνταν η σύζυγος, οι γιοι και οι γαμπροί του ως χειριστές του εξοπλισμού, ιδιοκτήτης του οποίου ήταν ο ίδιος ο *εργαστηριακός*. Το *εργαστήριο* μεταβιβαζόταν από γενιά σε γενιά. Ο *εργαστηριακός* είχε τη δυνατότητα να χρησιμοποιεί, ως ειδικευμένους εργάτες, μισθωτούς και μαθητευόμενους, καθώς και να εκμεταλλεύεται πολλά *εργαστήρια* που ανήκαν στην ίδια συντεχνία, οπότε τα υποκαταστήματα θα πρέπει να τα διηύθυναν δούλοι. Έτσι, ένας *εργαστηριακός* μπορούσε να χρησιμοποιεί αρκετά μεγάλο αριθμό έμμισθων εργατών.

Ιδιοκτήτες και ενοικιαστές

Λίγα είναι τα διαθέσιμα τεκμήρια που μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε την ταυτότητα των ιδιοκτητών των *εργαστηρίων*. Οι κτιριακές εγκαταστάσεις ανήκαν κυρίως στους γαιοκτήμονες, δηλαδή την αριστοκρατία των Συγκλητικών και την Εκκλησία. Τα σχολεία, μολονότι τα διηύθυναν δάσκαλοι λαϊκοί, στεγάζονταν ως επί το πλείστον σε οικήματα, ιδιοκτήτης των οποίων ήταν η Εκκλησία· και, όπως μαντεύουμε, κατέβαλλαν ενοίκιο. Θα σημειώσουμε τη θέση που κατείχαν τα καταστήματα στην περιουσία του Ατταλειάτη: ένα αρτοποιείο με ενοίκιο 24 νομίσματα, ένα αρωματοπωλείο με ενοίκιο

14 νομίσματα, ένα οίκημα που μισθωνόταν σε γιατρό έναντι 5 νομισμάτων.

Κατά τύχη, σώθηκαν σημειώσεις σε ένα συμβολαιογραφικό κατάστιχο που αντιγράφηκε τον δέκατο αιώνα για έναν αγοραστή καταστημάτων ([Oikonomides, 618· Kaplan, 627, σ. 256-257: οι δύο συγγραφείς διαφωνούν για το είδος του εγγράφου]). Στο τεκμήριο αναφέρονται η τιμή πώλησης, το ενοίκιο, ο φόρος, καθώς και τα ονόματα και οι ιδιότητες έξι συνιδιοκτητών –παλαιών και νέων– πέντε καταστημάτων. Ένας μόνο είναι βιοτέχνης, ο μεταξοπράτης Ηλίας, που ήταν εξάλλου και διακινητής του εμπορεύματος, και επομένως εκμεταλλευόταν ο ίδιος την παραγωγή του εργαστηρίου του. Τέσσερις ήταν ανώτατοι αξιωματούχοι ή κρατικοί λειτουργοί, και ο πέμπτος ήταν νοτάριος (ταβουλάριος ή συμβολαιογράφος). Τέσσερις φέρουν οικογενειακό όνομα, σημαίνει ότι κατά πάσα πιθανότητα ανήκαν στις τάξεις της αριστοκρατίας. Συνοψίζοντας, και όσο είναι δυνατόν να δώσουμε βάση σε ένα μεμονωμένο και αποσπασματικό τεκμήριο, διαπιστώνουμε ότι τα εργαστήρια ανήκαν πρωτίστως στην αριστοκρατία. Κατά τ' άλλα, η υψηλή τους τιμή –από 6 έως 10 λίτρες χρυσού– δεν επέτρεπε σε καταστηματάρχες-βιοτέχνες μετρίου εισοδήματος να αγοράσουν το εργαστήριό τους, παρά μόνο να το νοικιάζουν.

Οι ενοικιαστές ήταν προφανώς βιοτέχνες ή μικρέμποροι. Στο *Επαρχικό Βιβλίο* γίνονται πολλές αναφορές στο καθεστώς των ενοικίων. Τα ενοίκια που καταγράφονται εκεί είναι υψηλότερα από εκείνα που αναφέρονται στη *Διάταξιν* του Μιχαήλ Ατταλειάτη, και κυμαίνονταν μεταξύ 22 και 38 νομισμάτων σε ετήσια βάση, ποσό διπλάσιο ή τριπλάσιο από τον μισθό ενός ειδικευμένου εργάτη, και εν πολλοίς ίσο με το εισόδημα ενός αρτοποιού. Το ζήτημα, συνεπώς, δεν είναι αν ο βιοτέχνης μπορούσε να αγοράσει το κατάστημά του, περίπτωση που ασφαλώς αποτελούσε εξαίρεση, αλλά αν τα κέρδη του επαρκούσαν για την καταβολή του ενοικίου.

Αν συγκρίνουμε την αξία των διακινούμενων προϊόντων με το ενοίκιο –που δεν φορολογούνταν, αφού οι φόροι βάρυναν εξ ολοκλήρου τον ενοικιαστή–, η απόδοση ξεπερνάει ελαφρώς το 3%. Το κατάστημα, δηλαδή, απέδιδε περισσότερο από όσο η γη· επιπλέον, επρόκειτο για οριστική, σίγουρη τοποθέτηση, και όχι για ένα περιουσιακό στοιχείο που θα έπρεπε να ανανεώνεται σε ετήσια βάση· δούλευε από μόνο του, επρόκειτο δηλαδή για *αυτούργιον*, το οποίο οι Βυζαντινοί είχαν σε ιδιαίτερη εκτίμηση. Το ποσοστό κέρδους παραμένει βέβαια μικρότερο από εκείνο που απέφερε ο έντοκος δανεισμός τον οποίο επιτρεπόταν να παρέχουν οι αξιωματούχοι, αλλά και από την επαυξημένη (από 8,33% έως 9,76%) ρόγα που μπορούσε να λαμβάνει ένας αξιωματούχος από τον αυτοκράτορα, εισόδημα το οποίο ήταν, φυσικά, ισόβιο. Ένας δραστήριος και ευέλικτος κρατικός αξιωματούχος, όπως ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, μπορούσε να δημιουργήσει μια περιουσία ποικίλης

προελεύσεως: ρόγες, καταστήματα και γαίες. Κατά τ' άλλα, το κατάστημα ήταν μια ακριβή επένδυση, που ισοδυναμούσε με δέκα περίπου χρόνια επίμορτης καλλιέργειας. Το καταβαλλόμενο ποσό είναι συγκρίσιμο με τους μισθούς των ανώτερων κρατικών λειτουργών, που σπανίως υπερέβαιναν τις 20 με 40 λίτρες χρυσού [Morrisson, Cheynet, 615, σ. 859-864]. Ωστόσο, τα ζητήματα που σχετίζονται με την αξία των αστικών ακινήτων, την τιμή των ενοικίων και τον αντίστοιχο φόρο παραμένουν ευρέως υπό συζήτηση.

Το κράτος και οι δυνατοί

Ο ρόλος του κράτους στην παραγωγική διαδικασία παρέμεινε περιθωριακός, από τη στιγμή, μάλιστα, που τα λιγότερο πολυτελή μεταξωτά υφάσματα, τα οποία παλαιότερα συνιστούσαν αυτοκρατορικό μονοπώλιο, κατασκευάζονταν πλέον από βιοτέχνες, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις τα αυτοκρατορικά εργαστήρια παρήγγελλαν μεταξωτά υφάσματα στους *σηρικαρίους* (EB 8,2). Δεν καλύπτονταν πια οι ανάγκες, είτε γιατί εκείνες είχαν πολλαπλασιαστεί είτε επειδή τα αυτοκρατορικά εργαστήρια είχαν απολέσει εν μέρει τη σπουδαιότητά τους. Το ζήτημα, εξάλλου, της σχέσης ανάμεσα στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα ως προς την παραγωγή μετάξης θα άξιζε να επανεξεταστεί. Ο αυτοκράτορας ήταν επίσης ιδιοκτήτης εργαστηρίων χρυσοχοΐας και αργυροχοΐας, που, καθώς ήταν επικεντρωμένα στις ανάγκες του Μεγάλου Παλατίου, είχαν περιορισμένη παρουσία στην αγορά. Όσο για τον εξοπλισμό του στρατού, ισχύουν και σ' αυτή την περίπτωση οι παρατηρήσεις που διατυπώθηκαν για το μετάξι: οι σαγματοποιοί, που σε ορισμένες περιπτώσεις εργάζονταν υποχρεωτικά για τον στρατό, έναντι αμοιβής, τουλάχιστον για τα σώματα που συμμετείχαν σε τελετές και επίσημες πομπές, ετίθεντο υπό τις διαταγές του *πρωτοστράτορος* (EB 14,1).

Από την άλλη πλευρά, οι δυνατοί ανέπτυσαν στους οίκους τους βιοτεχνική δραστηριότητα, η οποία κάλυπτε εν πρώτοις τις επισιτιστικές και άλλες ανάγκες του ιδρύματος [μετεξέλιξη της αριστοκρατικής κατοικίας με νομική υπόσταση (Σ.τ.Ε.)]. Στην πράξη, οι άρχοντες έπαιρναν την άδεια να πωλούν την παραγωγή τους μεταξωτών ενδυμάτων και κεντημάτων στους *βεστιοπράτες* (EB 4,2): η λιανική πώληση απαγορευόταν, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση εκείνοι ανταγωνίζονταν το θεωρητικό μονοπώλιο των *σηρικαρίων*, αφού μάλιστα προμήθευαν και το Μέγα Παλάτιο (EB 8,2). Σε κάθε περίπτωση, τα περισσότερα καταστήματα και οι σκάλες, όπου γινόταν η φορτοεκφόρτωση των πλοίων, ήταν ιδιόκτητα, συνεπώς ήταν πολύ εύκολο να εισέλθουν λαθραία οι άρχοντες στη βιοτεχνία και το εμπόριο, μέσω εκμίσθωσης του χώρου σε κάποιον *εργαστηριακόν*. Ορισμένοι ακολουθούσαν το οικονομικό πρότυπο της *αυτάρκειας*, άλλοι όμως μεταπωλούσαν την πλεο-

/ 404 / ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

νασματική παραγωγή στις αγορές της πρωτεύουσας, αφού ενδιάμεσοι είχαν αναλάβει την εμπορική διακίνηση των προϊόντων.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι εκκλησιαστικοί οίκοι δεν αποτελούσαν παρά μια επιμέρους περίπτωση. Οι απαγορεύσεις που έθεταν οι διάφοροι εκκλησιαστικοί κανόνες, ως προς την ενασχόληση με εμπορευματικές δραστηριότητες, εφαρμόζονταν με μεγάλη ελαστικότητα, αφού η ενσωμάτωση των κληρικών στην κοσμική κοινωνία ήταν πολύ προχωρημένη, αλλά και εξαιτίας των πλεονασμάτων προς διάθεση στην αγορά, τα οποία εξασφάλιζε η μεγέθυνση της εκκλησιαστικής περιουσίας – έγγειας και ακίνητης. Οι κανονολόγοι του δωδέκατου αιώνα, στα σχόλιά τους, επανέλαβαν την απαγόρευση για τους κληρικούς πάνω από τον βαθμό του αναγνώστου να εισέρχονται σε συντεχνίες. Το αν οι εν λόγω επιταγές εφαρμόζονταν και για τους μοναχούς, οι οποίοι δεν ήταν κληρικοί, είναι ερώτημα που απαιτεί λεπτότερη διερεύνηση. Με βάση τους κανόνες που έθεσε η μεταρρύθμιση του Θεόδωρου Στουδίτη –πρότυπο προς μίμηση, για τις μονές της Κωνσταντινούπολης–, παρατηρείται διακίνηση προϊόντων ανάμεσα στο κοινόβιο του Στουδίου και τις εκτάσεις γης που εκείνο κατείχε στη Βιθυνία· κατά συνέπεια, οι μοναχοί προσπορίζονταν κέρδος από τη διακίνηση των προϊόντων στις αστικές περιοχές. Τον δωδέκατο αιώνα ο Ιωάννης Τζέτζης, σε επιστολή του, καταδεικνύει την ελευθερία που διέθεταν οι μοναχοί να διακινούν τα φάρια τους στην πρωτεύουσα, υπό τη διακριτική εποπτεία των υπαλλήλων της υπαρχίας. Εξάλλου, οι μονές και οι ευαγείς οίκοι, εκτός από πλοία και «αυλές» στις πόλεις, διέθεταν και ιδιόκτητες σκάλες, οι οποίες δεν λειτουργούσαν μόνο ως σταθμοί φορτοεκφόρτωσης, αλλά μέσω της εκμετάλλευσής τους απέδιδαν και προσόδους [Dagron, 605, σ. 429].

ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΜΕΓΑΛΩΝ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΝ

Η χρηματοδότηση του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων

Η παρουσία πλοιάρχων/πλοιοκτητών (ναύκληροι) στην Κωνσταντινούπολη είναι γνωστή από την Πρωτοβυζαντινή περίοδο, αλλά εκείνοι σπανίως εντοπίζονται στις πηγές. Η παρακμή του διαμετακομιστικού εμπορίου στη Μεσόγειο είχε αρχίσει από τον έκτο αιώνα και εντάθηκε αργότερα, αλλά η αραβική κατάκτηση δεν συνέβαλε σ' αυτή την εξέλιξη, αντίθετα από ό,τι υποστήριζε παλαιότερα ο Η. Pirenne. Η οικονομία είχε καταταμηθεί πολύ πριν από την έλευσή τους, και η παρουσία τους στις επαρχίες της Ανατολής μετέβαλε τον κύκλο των οικονομικών δραστηριοτήτων σταδιακά και σε βάθος χρόνου [Hodges, 607]. Η πολεμική αντιπαράθεση μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων δεν διέκοψε τις συναλλαγές, και τα πλοία συνέχιζαν να δια-

πλέον τη Μεσόγειο κατά τους Σκοτεινούς Αιώνες, αλλά σε πολύ περιορισμένο αριθμό [McCormick, 1212]. Μέρους των συναλλαγών πραγματοποιούνταν μέσω των διπλωματικών αποστολών κατά τους πρώτους αιώνες των Μέσων Χρόνων.

Στις αρχές του ένατου αιώνα, αν δώσουμε βάση στα λεγόμενα του Θεοφάνη για το κρατικό δάνειο, ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α΄, με μία από τις δέκα κακώσεις που επέβαλε, υποχρέωσε τους ναυκλήρους να συνάψουν δάνειο «επί τόκω τετρακεράτω το νόμισμα ανά χρυσίου λιτρών δώδεκα τελούντας και τα συνήθη κομμέρκια» το επιτόκιο, δηλαδή, του επαχθούς αναγκαστικού δανείου ανήλθε στο 16,66% [Θεοφάνης, σ. 487· Laiou, 612, σ. 711], το διπλάσιο του νόμιμου επιτοκίου στην αγορά χρήματος. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο αυτοκράτορας, ως πρώην λογοθέτης του γενικού, απέβλεπε σε προσόδους για το δημόσιο ταμείο. Ωστόσο, για να έχει κάποιο νόημα το εγχείρημα, πρέπει τα προσδοκώμενα από την επανεπένδυση κέρδη να ήταν υψηλότερα, πράγμα που μας ωθεί να θέσουμε το ερώτημα για τον έντοκο δανεισμό και τα επιτόκια, όπως είχαν διαμορφωθεί ήδη από την ιουστινιάνεια νομοθεσία. Οι αντιρρήσεις της Εκκλησίας για τα έντοκα δάνεια εξηγούν γιατί δεν βρίσκουμε αναγνωρίσεις χρεών στις διαθήκες, αλλά ατονούν εν μέρει, από τη στιγμή που συνυπολογίζονται οι κίνδυνοι τους οποίους ενέχει το εμπόριο, αφού μάλιστα η Εκκλησία ως θεσμός συμμετείχε σε αυτό. Προς στιγμήν, ο Βασίλειος Α΄ νομοθέτησε για την απαγόρευση της τοκοληψίας, αλλά η προσπάθειά του υπήρξε βραχύβια, αφού ο γιος του Λέων ΣΤ΄ ήρε το μέτρο αμέσως μετά την ανάρρησή του στον θρόνο [Laiou, 612, σ. 734-735 (ελλ. έκδ., τ. Β΄, σ. 524)].

Με δεδομένα το διακύβευμα και τους κινδύνους, ήταν ανάγκη να συγκεντρωθεί το απαραίτητο κεφάλαιο κίνησης για όσους ασχολούνταν με το υπερπόντιο εμπόριο υπό μορφήν εταιρείας, πράγμα στο οποίο αποσκοπούσε ίσως ο Νικηφόρος Α΄. Αυτό τον σκοπό εξυπηρετούσε ο θεσμός της *κοινωνίας* ή *χρεωκοινωνίας* ή *κερδοκοινωνίας* [Νόμος Ροδίων, 2.17]: ο καταβάλλων το κεφάλαιο εταίρος το εμπιστευόταν στον έμπορο, ο οποίος θα κατέβαλλε προσωπική εργασία έχοντας έναν συγκεκριμένο προορισμό. Συνεπώς, ο ένας εταίρος συνεισέφερε χρήματα και ο άλλος συνεισέφερε προσωπική εργασία, η δε ανάληψη του θαλασσίου κινδύνου γινόταν από κοινού. Η *χρεωκοινωνία* ήταν ορισμένης διάρκειας, και ο χρηματοδότης, εφόσον το ταξίδι είχε αίσιο τέλος, εισέπραττε ένα προσυμφωνημένο ποσοστό επί των κερδών (Εκλογή, 10,5), μολονότι δεν διαθέτουμε σαφή πληροφόρηση για το ακριβές ποσό. Ο χαρακτήρας της εταιρείας ήταν προσωποπαγής, και η σύστασή της γινόταν συνήθως με σύμβαση, άτυπα, αν και γενικά μπορούσε να γίνει εγγράφως ή αγράφως. Το σύμφωνο ουσιαστικά συνίστατο στη βούληση των συμβαλλομένων μερών, όσον αφορά τους προς επίτευξη στόχους

/ 406 / ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

–πορισμός ωφελείας και κέρδους–, τα αναγκαία μέσα, τους τρόπους και όρους λειτουργίας της εταιρείας, και την κατανομή κέρδους και ζημίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ο αναλαμβάνων το ταξίδι και την εμπορία εταίρος συνεισέφερε κι εκείνος ένα μέρος του κεφαλαίου, ενώ η εργασία φαίνεται πως αμειβόταν με το ένα τέταρτο του κέρδους, ή ίσως λίγο παραπάνω. Οι όροι αυτοί συνάδουν πλήρως με το θαλάσσιο εμπόριο και είναι απολύτως συμβατοί με τη *societas maris*, την *commerche* ή *collegenza* των Ιταλών εμπόρων [Maridaki-Karatza, *EHB* 3, σ. 1103-1120 (ελλ. έκδ., σ. 318-326)].

Οι έμποροι

Μολονότι η τεκμηρίωση είναι πολύ περιορισμένη για τους καθαρά Κωνσταντινουπολίτες εμπόρους, αυτοί μαρτυρούνται, είτε πρόκειται για το εγχώριο είτε για το εξωτερικό εμπόριο. Ο αριθμός τους ήταν μεγάλος, τόσο στην Αίγυπτο –το Κάιρο και την Αλεξάνδρεια, όπου ήταν πλούσιοι και καλά πληροφορημένοι για τους όρους και τις αρχές διεξαγωγής του εμπορίου–, όσο και στην Παλαιστίνη [Laiou, 611]. Και στις δύο περιπτώσεις, το σπουδαιότερο προϊόν ήταν τα μπαχαρικά, σε υψηλή εκτίμηση όμως ήταν επίσης η πολύτιμη ξυλεία ή οι βαφές. Όταν, στα τέλη του δωδέκατου αιώνα, οι φοροεισπράκτορες κατάσχεσαν την περιουσία του Καλομοδίου –τραπεζίτη (αργυραμοιβού/κολλυβιστού) και ταυτόχρονα μεγαλέμπορου–, και τον συνέλαβαν, οι συναδέλφοί του απείλησαν να εξεγερθούν, και ουσιαστικά εκβίασαν την απελευθέρωσή του. Στην Κωνσταντινούπολη, σαφώς και μπορούσαν να πλουτίσουν, αλλά η θέση τους παρέμενε επισφαλής, αφού είχαν να αντιμετωπίσουν τους Ιταλούς ανταγωνιστές τους, οι οποίοι ευνοήθηκαν από τις αυτοκρατορικές προνομίες της κατάργησης των δασμών εισαγωγής/εξαγωγής, αλλά και της μείωσης των τελών για τις εμπορικές ανταλλαγές [Laiou, 612, σ. 751-753 (ελλ. έκδ., τ. Β', σ. 546-547)].

Η παρουσία αλλοδαπών εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη ανάγεται στην Πρωτοβυζαντινή περίοδο. Από πολύ νωρίς, οι μουσουλμάνοι είχαν στην Πόλη τους καταυλισμούς τους (*μητάτα*), χώρους ανταλλαγής και εμπορίας προϊόντων, όπως εξάλλου και οι Σύροι, ενώ ορισμένοι εξ αυτών ήταν εγκατεστημένοι εκεί για τουλάχιστον δέκα χρόνια, έχοντας αποκτήσει δικαιώματα ανάλογα με εκείνα των Ελλήνων συναδέλφων τους. Κατά τον δέκατο αιώνα, στην πρωτεύουσα έκαναν την εμφάνισή τους και οι Ρώσοι. Για όλους αυτούς τους εμπόρους, η Κωνσταντινούπολη ήταν ο τελικός προορισμός: έφεραν τα προϊόντα τους –υφάσματα πολύτιμα ή όχι, γούνες, τρόφιμα, μπαχαρικά, δούλους–, τα πουλούσαν, και αγόραζαν εμπορεύματα διαθέσιμα στην αγορά της πρωτεύουσας, έστω κι αν εκείνα προέρχονταν επίσης από εισαγωγές, συχνά από μέρους Βυζαντινών εμπόρων, οι οποίοι συνέχιζαν να κυριαρχούν.

Κατά τον δέκατο και τον ενδέκατο αιώνα, με την άφιξη των Αμαλφιτανών και, στη συνέχεια, των Βενετών, η κατάσταση μεταβλήθηκε δραστικά. Γι' αυτούς, η Κωνσταντινούπολη λειτουργούσε ως διαμετακομιστικός σταθμός αλλά και ως κόμβος, στο πλαίσιο του δαιδαλώδους κυκλώματος εμπορικών ανταλλαγών ανάμεσα στη Δύση, το Βυζάντιο και τη μουσουλμανική Ανατολή. Η παρουσία τους ενισχύθηκε, όταν οι Σταυροφόροι εγκαταστάθηκαν στη Συρία και την Παλαιστίνη. Ο ανεφοδιασμός των νέων βασιλείων και πριγκιπάτων αποτέλεσε έκτοτε έναν ακόμη εμπορικό τους στόχο. Το 1082 η Βενετία είχε ήδη αποκτήσει ισχυρό συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των άλλων πόλεων-κρατών της Ιταλικής Χερσονήσου, με τη μορφή της πλήρους απαλλαγής των εμπορευμάτων της από το *κομμέρκιον*, ενώ ταυτόχρονα είχε επωμιστεί μέρος του ανεφοδιασμού της πρωτεύουσας. Βέβαια, οι Βενετοί, και, στη συνέχεια, οι Πιζάνοι και οι Γενουάτες, συνεταιρίστηκαν αρχικώς και συνεργάστηκαν με Βυζαντινούς εμπόρους, αλλά αυτό το ζήτημα δεν έχει τύχει ακόμη ενδελεχούς μελέτης· πάντως, η κατάργηση των δασμών και η μείωση των εγχωρίων τελών προσέφερε συγκριτικό πλεονέκτημα στους Ιταλούς, που, σε συνδυασμό με τη συνολική οικονομική ανάπτυξη της Δύσης, έφερε τελικά τους Βυζαντινούς εμπόρους σε μειονεκτική θέση. Ο αυτοκράτορας δεν τους υποστήριζε και δεν τους παραχωρούσε κοινωνική θέση ανάλογη εκείνης που κατείχαν οι έμποροι της Δύσης στις πόλεις τους. Ωστόσο, το ακριβές τίμημα και οι όροι διεξαγωγής του εμπορίου, λιγότερο ή περισσότερο δυσμενείς, παραμένουν υπό συζήτηση, αφού ορισμένοι μελετητές υπογραμμίζουν ότι οι Βυζαντινοί έμποροι διατηρούσαν το μονοπώλιο στη Μαύρη Θάλασσα. Εξάλλου, η θεαματική ανάπτυξη του δωδέκατου αιώνα είχε και θετικές συνέπειες για τους Βυζαντινούς εμπόρους. Ήταν όμως πολύ μεγαλύτερη σε επαρχιακές πόλεις –όπως η Κόρινθος, η Αθήνα ή η Θήβα– απ' ό,τι στην πρωτεύουσα, όπου το βάρος των πολιτικών επιλογών ήταν πιο αισθητό [Lilie, 613, σ. 216-243· Jacoby, 609, σ. 362-367].

Το κατεξοχήν εμπορικό κέντρο ήταν η Κωνσταντινούπολη, αλλά η συμμετοχή των εμπόρων από την επαρχία, τόσο στο διεθνές όσο και στο εγχώριο εμπόριο, έχει αναμφίβολα υποτιμηθεί. Οι μεταπράτες αυτοί εκμεταλλεύτηκαν επίσης τη σταδιακή οικονομική άνθηση, από τον ένατο αιώνα και μετά. Όταν ένας έμπορος, προερχόμενος από την επαρχία, κατέφθανε στην πρωτεύουσα για να εμπορευθεί, αντιμετωπιζόταν όπως κάθε αλλοδαπός και ετίθετο υπό τη στενή επιτήρηση της υπαρχίας. Σε κάθε περίπτωση, οι έμποροι από την επαρχία συνέβαλαν στην ανάπτυξη των τοπικών αγορών και των εμποροπανηγύρεων, όπως και στην αναγέννηση των πόλεων, ιδίως των μεγάλων θαλάσσιων εμπορικών σταθμών (πρβλ. τα κεφάλαια για τις επαρχίες [16-18]).

/ 408 / ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Ο ΑΝΕΦΟΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ

Ο ανεφοδιασμός μιας πόλης τέτοιου μεγέθους [Kaplan, 624] ήταν απόλυτη προτεραιότητα για την αυτοκρατορική εξουσία, πρωτίστως εξαιτίας του φόβου πιθανών εξεγέρσεων λόγω πείνας. Ο απρόσκοπτος ανεφοδιασμός της, ιδίως σε σιτάρι, αποτελεί ένα από τα πιο εντυπωσιακά επιτεύγματα εκείνης της εποχής [Magdalino, 623]. Βέβαια, η αποτροπή σιτοδείας το 619, κατά τη διάρκεια μιας περιόδου όπου ο πληθυσμός είχε σαφώς ελαττωθεί, επιτεύχθηκε μετά την οριστική απώλεια της Αιγύπτου από τους Άραβες. Η πρωτεύουσα όμως κατόρθωσε – με σχετική ευκολία, όπως φαίνεται – να εξασφαλίσει τον επισιτισμό της από άλλες σιτοπαραγωγούς περιοχές και επαρχίες, π.χ. στη Θράκη και την Εγγύς Μικρά Ασία. Εκτός αυτού, όπως όλα δείχνουν, βασίστηκε στα πλεονάσματα δημητριακών που της προμήθευε η Δύση, μεταξύ άλλων από τις πεδιάδες της βορειοδυτικής Ευρώπης [Henning, 606, σ. 275]. Όταν έγινε αισθητή η δημογραφική ανάπτυξη, σημαντικός αρωγός υπήρξαν και τα σιτηρά από τη Μαύρη Θάλασσα. Επιπλέον, οι εισαγωγές από περιοχές υπό αραβικό έλεγχο ποτέ δεν σταμάτησαν εντελώς. Το μέγεθος συρροής και συγκέντρωσης τροφίμων στην πρωτεύουσα καθίσταται φανερό από το οργίλο ύφος των όσων γράφει, κατά τον δωδέκατο αιώνα, ο μητροπολίτης Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης: «Οι Μακεδονίας και Θράκης και Θεσσαλίας πυροφόροι πεδιάδες υμίν γεωργούνται, ουχ υμίν ληνοβατείται οίνος ο Ευβοεύς και Πτελεατικός και Χίος και Ρόδιος;»*

Με έκπληξη διαπιστώνουμε ότι οι τιμές των δημητριακών παρουσιάζουν αξιοσημείωτη σταθερότητα σε όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου – ένα νόμισμα προς 12 περίπου μοδίους των 12,7 κιλών, για το σιτάρι. Βέβαια, οι απρόβλεπτες κλιματικές αλλαγές, ή οι μεταβολές της πολιτικής κατάστασης, προκαλούσαν, όπως είναι αναμενόμενο, τοπικές κρίσεις, κατά συνέπεια και την αυτοκρατορική παρέμβαση στη σιταγορά, αφού το κράτος κατακρατούσε αποθέματα τα οποία διοχέτευε την κατάλληλη στιγμή στην αγορά. Αναμφίβολα, η τάση των τιμών ήταν πτωτική στο Βυζάντιο για τον δωδέκατο αιώνα, όπως και σε ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου [Morrisson, Cheynet, 615, σ. 822-831]. Οι διατάξεις που περιέχονται στο *Επαρχικόν Βιβλίον* (18,1) είναι εύγλωττες: η τιμή καθορίζεται από τις αρχές – στην πραγματικότητα, το βάρος του ψωμιού σε σχέση με τις δεσμεύσεις που επιφέ-

* «Μήπως τα σιτοφόρα χωράφια της Μακεδονίας, της Θράκης και της Θεσσαλίας δεν καλλιεργούνται για δικό σας όφελος; Άραγε για σας δεν πατιούνται για κρασί τα σταφύλια της Εύβοιας, της Πτελεού, της Χίου και της Ρόδου;» (Μιχαήλ Χωνιάτης, 110, τ. Β', σ. 83· πρβλ. Laiou, 612, τ. Β', σ. 533). (Σ.τ.Ε.)

ρει το νομισματικό σύστημα. Απώτερος στόχος ήταν ο έλεγχος της κερδοσκοπίας, και όχι ο ορισμός μέγιστων τιμών στο εμπόριο σιτηρών.

Ως προς το περίφημο μονοπώλιον που επιβλήθηκε «εις το αναγκαϊότατον χρήμα, τον σίτον», την τελευταία απόπειρα χειραγώγησης της σιταγοράς από το κράτος, που έγινε από τον λογοθέτη του γενικού Νικηφορίτζη επί βασιλείας Μιχαήλ Ζ' (1071-1078) στο κάστρο της Ραιδεστού, μείζονος κέντρου για τη διακίνηση των σιτηρών της Θράκης, τα οποία ως επί το πλείστον κατέληγαν στην Κωνσταντινούπολη, έχουμε τη μαρτυρία του Μιχαήλ Ατταλειάτη –που, εκτός από κρατικός λειτουργός, ήταν και ένας μέσος γαιοκτήμονας–, η οποία ουσιαστικά επιβεβαιώνει ότι επικρατούσε ελεύθερος ανταγωνισμός στην πώληση των σιτηρών: «ο βουλόμενος εξωνείτο [αγόραζε] τον σίτον και μετά του πωλούντος συνήλλατε, και είπερ μη εν τώδε τω κατατοπίω ηρέσκητο [δεν του άρεσε το σιτάρι ενός καταστήματος] μετέβαινεν εις το άλλο και αύθια εις έτερον, και από των αμαξών η πράσις εγίνετο»*. Ο Νικηφορίτζης, επιχειρώντας να θέσει τέλος στις απευθείας πωλήσεις, διέταξε την ανέγερση ενός φούνδακος – μιας αποθήκης που λειτουργούσε ως αγορά. Τιμή δεν επιβλήθηκε, αλλά εκείνος επέβαλλε τους όρους αγοραπωλησίας του σίτου, ενώ ταυτόχρονα επωφελούνταν από το ενοίκιο για τη χρήση του χώρου. Η σκεπαστή αυτή αγορά (ο φούνδαξ), επ' ευκαιρία μιας συνωμοσίας για την ανάρρηση στον θρόνο του Βρυέννιου, καταστράφηκε από τους κατοίκους της Ραιδεστού, και έτσι αποκαταστάθηκε ο ελεύθερος ανταγωνισμός στο εμπόριο σίτου. Ο φούνδαξ όμως δεν ήταν διόλου μεμονωμένη περίπτωση, αφού λαμβανόταν πρόνοια για παρόμοιες εγκαταστάσεις σε μοναστικά συγκροτήματα, όπως διαφαίνεται από το τυπικόν ιδρύσεώς τους. Ωστόσο, το καθεστώς και η λειτουργία των αποθηκών θα άξιζε να ερευνηθεί περαιτέρω.

Ο επισιτισμός των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης –βοηθούσης τής εκεί εδρεύουσας πολυπληθούς αριστοκρατίας– ήταν υψηλότερης διατροφικής αξίας απ' ό,τι εκείνος των επαρχιακών πληθυσμών, πράγμα που σημαίνει περισσότερο κρέας, ιδιαίτερη προτίμηση στα λαχανικά και κυρίως τα φρέσκα φρούτα, προς μεγάλη ικανοποίηση των καλλιεργητών της πρωτεύουσας και της ενδοχώρας της. Επιπλέον, η Κωνσταντινούπολη είχε το προνόμιο να βρίσκεται σε μία από τις πλουσιότερες σε αλιεύματα τοποθεσίες, και στους κατοίκους της, που κατανάλωναν επίσης αλίπαστα, άρεσαν πολύ τα φρέσκα αλιεύματα. Εκτός από τα εκλεκτά ψάρια που προέρχονταν από τις λίμνες, όπως των Δέρκων και της Νικαίας, αλλά και τα ποτάμια που γειτνιάζαν με την πρωτεύουσα, τα περισσότερα αλιεύονταν στα Στενά. Η εγκα-

* Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ιστορία*, 202, εισ.-μτφρ.-σχλ. Ιωάννης Δ. Πολέμης, εκδ. Κανάκη, Αθήνα, 1997, σ. 352-357. (Σ.τ.Ε.)

/ 410 / ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

τάσταση δικτύων που στερεώνονταν σε πασσάλους (εποχαί), για το φάρμα του τόνου κατά μήκος των ακτών, προσέφερε ένα έξοχο θέαμα. Ο Λέων ΣΤ', για να ρυθμίσει το ζήτημα ιδιοκτησίας του θαλάσσιου βυθού, εξέδωσε πέντε *Νεαρές*, με τις οποίες, αφενός, απένειμε την ιδιοκτησία του στους ιδιοκτήτες των παραλίων και, αφετέρου, επέβαλε τα επτακόσια μέτρα ως ελάχιστη απόσταση ανάμεσα σε δύο αλιευτικές εγκαταστάσεις. Η φορολόγηση των αλιέων ήταν ιδιαίτερα επαχθής, ενώ η διοχέτευση στην αγορά των φρέσκων ψαριών γινόταν σε μια κεντρική αγορά, θολωτή, για να υπάρχει λίγη δροσιά το καλοκαίρι. Το σύστημα καθορισμού τιμών για την αγοραπωλησία αλιευμάτων ήταν παρόμοιο με εκείνο που ίσχυε για το ψωμί. Όταν ήταν η εποχή τους, τα ψάρια πωλούνταν πολύ φτηνά [Dagron, 622].

Η κοινωνία της Κωνσταντινούπολης

Η ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Για την αριστοκρατία, η ρωμαϊκή παράδοση της διαμονής στην πόλη διατηρήθηκε, και στην Κωνσταντινούπολη παρατηρούνταν υπερσυγκέντρωση κατοίκων με υψηλή αγοραστική δύναμη, οι δαπάνες των οποίων συνέβαλαν καθοριστικά στην ανάπτυξη της βιοτεχνίας και του εμπορίου. Οι αριστοκρατικοί *οίκοι*, βέβαια [Magdalino, 633· 623, σ. 37-38], είτε λαϊκοί είτε εκκλησιαστικοί, αναπτύσσονταν ραγδαία, επεκτείνοντας τις γαιοκτησίες τους στην επαρχία, ενώ οι τάξεις της αριστοκρατίας διευρύνονταν συνεχώς με οικογένειες καταγόμενες από την επαρχία, ιδίως τη Μικρά Ασία, έως τον ενδέκατο αιώνα. Οι οικογένειες αυτές, όμως, δεν ήταν δυνατόν να απουσιάζουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα από την πρωτεύουσα. Με την ενίσχυση του κεντρικού διοικητικού μηχανισμού και την ανάπτυξη σεχρέτων, ολοένα και πιο περίπλοκων και διαφοροποιημένων, αυξήθηκε ο αριθμός των αριστοκρατών στους οποίους απονέμονταν αξιώματα και οι οποίοι κατά κανόνα εισέπρατταν ρόγες ή είχαν άλλα έσοδα από την άσκηση των δημόσιων λειτουργημάτων, λαϊκών ή εκκλησιαστικών· επιπλέον, εκείνοι διέθεταν γαιοπροσόδους αλλά και ενοίκια από ιδιόκτητα ακίνητα στην πρωτεύουσα, στα προάστια της και κυρίως στην επαρχία.

Η αριστοκρατία διαδραμάτιζε θεμελιώδη ρόλο στη ζωή της πρωτεύουσας. Επάνδρωνε, στην ουσία, τη διοίκηση, και κατείχε εξέχουσα θέση στο τελετουργικό τυπικό που περιέβαλλε τον αυτοκράτορα. Όπως είδαμε, μέλη της συμμετείχαν στην οικονομία –αν και η συμβολή τους δεν ήταν αποφασιστικής σημασίας– είτε έμμεσα, μέσω της εκμίσθωσης εργαστηρίων, είτε άμεσα, με την παραγωγή κατ' οίκον ή με την εμπορία των αγροτικών προϊόντων που προέρχονταν από τις ιδιόκτητες εκτάσεις γης.

Ωστόσο, δεν ήταν παγιωμένη ούτε εντελώς ομοιογενής. Το ανώτατο στρώμα της, η Σύγκλητος, είχε σχεδόν απολέσει κάθε σημαίνοντα πολιτικό ρόλο και αποτελούσε, στην πραγματικότητα, ένα κοινωνικό στρώμα στο οποίο, έως τον ενδέκατο αιώνα, εισερχόταν κανείς με το αξίωμα του πρωτοσπαθαρίου, το οποίο συνοδευόταν από την ανάληψη θέσης στην κεντρική ή την επαρχιακή διοίκηση, αλλά και στην απονομή δικαιοσύνης, αξιώματα που μπορούσαν επίσης να εξαγοραστούν. Η οικογένεια των Φωκάδων είχε ιδρυτή της έναν κατώτερο αξιωματικό του ένατου αιώνα, τα κατορθώματα του οποίου τον είχαν οδηγήσει έως τη θέση του στρατηγού [Cheynet, 441, σ. 290-291]. Όσο για τον Μιχαήλ Ατταλειάτη, καταγόταν από την Αττάλεια της Παμφυλίας. Ήταν μέλος της κατώτερης επαρχιακής αριστοκρατίας, που αναγκάστηκε να αφήσει όλη την οικογενειακή περιουσία στις αδελφές του (Ατταλειάτης, *Διάταξις*, πρόλογος), αλλά σταδιοδρόμησε ως κρατικός υπάλληλος και κατόρθωσε να ανελιχθεί στα ανώτατα αξιώματα. Το εισόδημά του το χρησιμοποίησε για να δημιουργήσει έναν *οίκον*: γη και αγροικίες στην περιοχή της Ραιδεστού, αλλά και ιδιόκτητες κατοικίες με την εμπορική «αυλή» τους στην Κωνσταντινούπολη, όπου μάλιστα ίδρυσε άσυλο και μονή με τουλάχιστον επτά καλογήρους [Lemerle, 631, σ. 99-112]. Στις παρυφές αυτής της αριστοκρατίας συναντάμε το αναρίθμητο πλήθος των νοταρίων και όλων όσοι επάνδρωναν τις διάφορες γραφειοκρατικές υπηρεσίες.

Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΗΣ «ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ»

Η συνεχής, από τον ένατο αιώνα και μετά, οικονομική ανάπτυξη, και η συνακόλουθη ανάπτυξη του εμπορίου της Κωνσταντινούπολης, συνοδεύτηκαν από την κοινωνική άνοδο ενός είδους «αστικής τάξης», αν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτό τον όρο: επρόκειτο για τις «ευγενείς» συντεχνίες, όπως για παράδειγμα, των ταβουλαρίων (συμβολαιογράφων), ή όσων ασχολούνταν με την κατασκευή ειδών πολυτελείας, και κυρίως για τους πλοιοκτήτες και τους εμπόρους. Αφού το υπόδειγμα της αριστοκρατίας κυριαρχούσε, όλοι τους φιλοδοξούσαν να διεισδύσουν στις τάξεις της, και οι διογκούμενες ανάγκες της διοίκησης τους προσέφεραν αυτή την ευκαιρία. Πράγματι, για τους κατώτερους υπαλληλικούς βαθμούς, τα *σκρινία*, οι υπηρεσίες προσλάμβαναν υπαλλήλους με βάση τις ικανότητές τους. Η εκπαίδευση δεν ήταν βέβαια δωρεάν, αλλά οι αστοί διέθεταν τα μέσα να την προσφέρουν στα παιδιά τους. Επιπλέον, τα αξιώματα ήταν εξαγοράσιμα έως και το αξίωμα του πρωτοσπαθαρίου – με 12 έως 18 λίτρες χρυσού, σύμφωνα με τις τιμές που αναφέρονται στο *Περί της βασιλείου τάξεως*, μπορούσε κάποιος να λάβει συγκλητικό αξίωμα [Lemerle, 630, σ. 80-83]. Ο Ψελλός, εξάλλου, διαμαρτυρόταν εντόνως για το γεγονός ότι οι αυτοκράτορες του ενδέκα-

του αιώνα κατέκλυσαν τις κρατικές υπηρεσίες με αγοραίους, χρησιμοποιώντας ως κριτήριο τις γνώσεις και τις δεξιότητες, και όχι την καταγωγή τους επίσης, για το γεγονός ότι ευνόησαν την εξέλιξη στο εσωτερικό της υπηρεσίας και άνοιξαν τις θύρες της Συγκλήτου, με αποτέλεσμα οι τυχάρπαστοι να εισβάλουν στις τάξεις της.

Ο Αλέξιος Κομνηνός εκδήλωσε με έντονο τρόπο την εχθρότητά του απέναντι στους Συγκλητικούς, εξωθώντας τους στρατιώτες να τους περιγελούν και να τους υποχρεώνουν να κυκλοφορούν πεζή. Χαρακτηριστικό των αντιλήψεών του είναι ένα νομοθέτημα το οποίο εκδόθηκε το 1091 ή το 1106 [Ζέπος, 89, τ. Δ', 645, στ. 31, και 646, στ. 2]. Σε έναν δικαστικό αγώνα, αντίδικοι ήταν η Άννα Παιδιανίτη και οι θείοι της, οι οποίοι, όταν ετέθη ζήτημα ορκοδοσίας, προβάλλοντας ως αιτιολογικό ότι ήταν Συγκλητικοί, ζήτησαν να ορκιστούν κατ' οίκον και όχι δημοσίως. Όταν η διαφορά έφτασε ενώπιον του αυτοκράτορα, εκείνος αποφάνθηκε υπέρ της Άννας:

Προβλέπεται να ορκίζονται κατ' οίκον όσοι εκ των Συγκλητικών δεν ανήκουν σε συντεχνία («μη εις σύστημα όλως καταγεγραμμένους»), υπό την εξουσία του επάρχου, αλλά διατηρούν ανέπαφη την αίγλη του αξιώματός τους. Όσοι θέλουν να είναι εγγεγραμμένοι στα συστήματα και να κάνουν εμπόριο δεν θα απολαμβάνουν αυτό το προνόμιο. Επειδή όμως ευημερούν, κερδίζοντας από το εμπόριό τους, και προτιμούν να είναι μέλη των συστημάτων, θα ορκίζονται δημοσίως όπως όσοι δεν κατέχουν κανένα αξίωμα. Και τούτον τον νόμον μη καιρικόν είναι, αλλ' εις το εξής παρά πάσι δικασταίς κρατείν διάταγμα ευδοκούμεν.

Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν η Άννα Παιδιανίτη ήταν μέλος αριστοκρατικού οίκου, που ορισμένα μέλη του επιδίδονταν σε εμπορικές συναλλαγές με ανθρώπους της αγοράς, ή αν, όπως είναι το πιθανότερο, ανήκε σε οικογένεια αστών που είχε εισέλθει πρόσφατα στη Σύγκλητο. Βέβαια, ο Αλέξιος, μολονότι εκτιμά ότι οι εμπορικές δραστηριότητες δεν συνάδουν προς το αριστοκρατικό ήθος, δεν θεωρεί ότι απαγορεύονται, ούτε προβαίνει στην απαγόρευσή τους. Απλώς ο Αλέξιος, όπως έπρατταν συχνά οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες, ασκώντας τις δικαιοδοτικές προνομίες του, επιβεβαιώνει σε συμβολικό επίπεδο την τεράστια ισχύ της αντίληψης ότι ο ίδιος είναι η πηγή απονομής της δικαιοσύνης [Papagianni, 620, σ. 1091-1092 (ελλ. έκδ., τ. Γ', σ. 293-295)].

Θα θέλαμε να γνωρίζαμε επακριβώς πόσα μέλη της αριστοκρατίας είχαν ήδη εμπλακεί στο εμπόριο εκείνη την εποχή και, αντιστρόφως, πόσοι έμποροι κατόρθωσαν να εισχωρήσουν στις τάξεις της πάντως, μετά την άνοδο της Δυναστείας των Κομνηνών, η αριστοκρατία μετατρέπεται σε μια κλειστή ομάδα ισχυρών οικογενειών που σχηματίζουν ένα είδος φατριάς γύρω

από τους βασιλείς, οι οποίοι μετέβαλαν τη βυζαντινή ιεραρχία και επέβαλαν έναν άκρως συγκεντρωτικό διοικητικό μηχανισμό. Έτσι θα αποτιμούσαμε τη σύγκλιση αστικής τάξης και αριστοκρατίας, η οποία δεν έλαβε μεγάλες διαστάσεις. Περί το 1204 οι αστοί εξακολουθούσαν να παραμένουν έξω από τις ιθύνουσες τάξεις. Βέβαια, από τον ενδέκατο αιώνα και μετά, οι αστοί κατόρθωσαν να καταλάβουν ορισμένες θέσεις στην κρατική γραφειοκρατία και να λάβουν τα αντίστοιχα αξιώματα, αλλά η πραγματική εξουσία δεν βρισκόταν πια εκεί.

Η ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ ΣΕ ΑΥΤΗΝ

Οι βιοτέχνες: κοινωνικό επίπεδο

Σύμφωνα με τον Ψελλό, οι «άνθρωποι των εργαστηρίων» (εργαστηριακοί) αποτελούσαν μια περιορισμένη, σαφώς περιχαρακωμένη ομάδα· επρόκειτο για τον «αγοραίο και αγύρτη δήμο», τον οποίο ο ίδιος δεν έκρυβε ότι περιφρονεί, αφού απαρτιζόταν από χειρώνακτες (Ψελλός, *Χρονογραφία*, II, 132, 145). Διαβάζοντας το νομοθέτημα του Αλεξίου Α΄ που αναφέραμε παραπάνω, διαπιστώνουμε ότι, σε αντίθεση με τους πραγματικούς αριστοκράτες, οι οποίοι εξαρτώνταν από τον αυτοκράτορα, οι βιοτέχνες υπάγονταν στην εξουσία του επάρχου. Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν συνιστούσαν ένα απολύτως ομοιογενές σύνολο. Ορισμένοι μπορεί να ήταν ιδιοκτήτες καταστήματος, όπως ο μεταξοπράτης (έμπορος ακατέργαστης μετάξης) Ηλίας, τον οποίο συναντάμε σε ένα συμβολαιογραφικό κατάστιχο του δέκατου αιώνα. Άλλοι, χωρίς να έχουν φτάσει σε αυτό το επίπεδο, ήταν επικεφαλής πολλών εργαστηρίων, αφού σε ορισμένα εξ αυτών όριζαν δούλους ως διαχειριστές. Στα επαγγέλματα που συνδέονταν με το μετάξι, παρατηρούνται φαινόμενα συγκεντρωτισμού στην περίπτωση των υφαντουργών, των *σηρικαρίων*, που ήλεγχαν όλο τον κύκλο κατασκευής και δεν δίσταζαν, περιφρονώντας τους κανονισμούς, να προμηθεύονται απευθείας ακατέργαστη μέταξα και να προβαίνουν σε απευθείας πώληση των ενδυμάτων που κατασκεύαζαν, αντί να τα παραχωρούν στους *βεστιοπράτες* [Kaplan, 610, σ. 322-326]. Αντιστρόφως, ορισμένοι βιοτέχνες της μετάξης ήταν περιθωριοποιημένοι, π.χ. οι *καταρτάριοι*, οι οποίοι έπαιψαν να απασχολούνται στο ενδιάμεσο στάδιο επεξεργασίας του μεταξίου και ειδικεύονταν πλέον σε προϊόντα κατώτερης ποιότητας, μολοντί η ακριβής κοινωνική και επαγγελματική τους θέση δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί. Οι διαφορές ήταν αισθητές, ακόμη και στο πλαίσιο του ίδιου επαγγέλματος: ορισμένοι μεταξοπράτες ήταν «παντελώς άποροι και διαβεβλημένοι» για να ενταχθούν στη συντεχνία, και άρα να συμμετάσχουν στη μαζική αγορά ακατέργαστης μετάξης στην οποία εκείνη προέβαινε (ΕΒ 7.1).

Τα στοιχεία που περιέχονται στο *Επαρχικόν Βιβλίον*, αν αντιπαραβληθούν με την εν πολλοίς σταθερή τιμή του σιταριού, μας επιτρέπουν να υπολογίσουμε το ετήσιο καθαρό κέρδος των αρτοπωλών, δηλαδή το διαθέσιμο εισόδημά τους. Ακόμη κι αν τα περιθώρια λάθους είναι σημαντικά, μας επιτρέπουν να ορίσουμε με αρκετή βεβαιότητα το εύρος του ετήσιου καθαρού κέρδους, μεταξύ είκοσι και πενήντα νομισμάτων. Είναι σαφώς υψηλότερο από τις αποδοχές ενός ειδικευμένου εργάτη, αλλά παραμένει μέτριο. Ωστόσο, αν λάβουμε υπ' όψιν το εισόδημα που στη *Διάταξίν* του ο Ατταλειάτης αφήνει στη μονή την οποία είχε ιδρύσει, παρατηρούμε ότι το ενοίκιο που κατέβαλλε ο αρτοπώλης (είκοσι τέσσερα νομίσματα) ήταν το υψηλότερο, γεγονός που τον καθιστά χαρακτηριστικό εκπρόσωπο των *εργαστηριακών*, που θα μπορούσαμε να πούμε ότι αντιπροσώπευαν τα μικρομεσαία αστικά στρώματα: επρόκειτο για ανθρώπους που μπορούσαν να ζήσουν με σχετική άνεση, αλλά όχι να ανέλθουν στην κοινωνική ιεραρχία, παρά μόνο, ίσως, αν αποκτούσαν την αναγκαία παιδεία. Ως προς αυτό, δεν απείχαν πολύ από τις κατώτερες βαθμίδες της κρατικής υπαλληλίας.

Οι ελεύθεροι μισθωτοί

Πέρα από τα μέλη της οικογένειάς του, ο τεχνίτης (*διδάσκαλος*) χρησιμοποιούσε μισθωτούς ή μαθητευόμενους (*μισθιοι, μαθηταί*), αφού η μαθητεία αναφέρεται ρητά σε διατάξεις του *Επαρχικού Βιβλίου* (EB 11,1· 12,1). Μόνο οι *νοτάριοι* (συμβολαιογράφοι) διέθεταν μια πραγματική σχολή, όπου η γενική εκπαίδευση συνδυαζόταν με τη νομική κατάρτιση, γεγονός που τους επέτρεπε να διδαχθούν το επάγγελμα προτού αρχίσουν να το ασκούν [Wolska-Conus, 591].

Οι μισθωτοί, που δεν έχουν γίνει ακόμη αντικείμενο συστηματικής μελέτης, αναφέρονται συχνότερα (EB 6,2· 3· 8,7· 10· 12). Η διάρκεια του συμβολαίου μεταξύ εργοδότη και μισθωτού περιορίζεται στον έναν μήνα. Η αμοιβή, που προκαταβαλλόταν, δεν μπορούσε να αντιπροσωπεύει εργασία μεγαλύτερης διάρκειας από την προαναφερθείσα. Αντιστρόφως, απαγορευόταν να εξωθεί κάποιος τον εργάτη του άλλου να εγκαταλείψει τη θέση του, όσο δεν είχε ολοκληρωθεί ο χρόνος του συμβολαίου εργασίας για τον οποίο είχε αμειφθεί. Αν δεχτούμε ότι το ημερομίσθιο ενός εξειδικευμένου εργάτη ήταν ένα *κεράτιον* (το μισό του *μυλιαρησίου*, δηλαδή δώδεκα χάλκινα νομίσματα), με πλήρη απασχόληση, εκτός από τις Κυριακές και τις (πολλές) εορτάσιμες αργίες, ο εργάτης κέρδιζε περίπου δώδεκα *νομίσματα* τον χρόνο. Ο μισθός του επαρκούσε για να ζήσει αξιοπρεπώς την οικογένειά του, δεν του παρείχε όμως πλεόνασμα ικανό ώστε να προβεί στην ανάλογη επένδυση και να ανοίξει δικό του κατάστημα, δηλαδή να το εκμισθώσει προ-

καταβάλλοντας το ενοίκιο και να αγοράσει τον εξοπλισμό, εκτός, βέβαια, κι αν δανειζόταν· ακόμη λιγότερο επαρκούσε για να αγοράσει ένα κατάστημα. Η μόνη λύση για να γίνει ο ίδιος τεχνίτης ήταν μία: να νυμφευθεί την κόρη τεχνίτη που ήταν εγγεγραμμένος σε συντεχνία (σύστημα). Κατά συνέπεια, η κοινωνική κινητικότητα ήταν πολύ περιορισμένη.

Οι γυναίκες

Δύσκολα ανιχνεύεται ενεργός συμμετοχή των γυναικών στις οικονομικές δραστηριότητες. Μια αξιοσέβαστη σύζυγος λάμβανε προίκα, και βάσει αυτού ο σύζυγός της όφειλε να τη συντηρεί. Ο πατέρας ή ο σύζυγος που επέτρεπε στην κόρη ή τη γυναίκα του να εργάζεται εκτός σπιτιού ήταν αξιολύπητος. Από την άλλη πλευρά, θεωρούνταν απολύτως φυσιολογικό να εργάζεται η γυναίκα στο εργαστήριο του συζύγου της. Αν έμενε χήρα, αναλάμβανε το εργαστήριο ή το κατάστημα. Μιλώντας για τους καταρτατίους και τους μεταξοπράτες που δεν ήταν αρκετά εύρωστοι οικονομικά ώστε να καταγραφούν στα μητρώα της συντεχνίας, προκειμένου να προστατεύονται, το *Επαρχικόν Βιβλίον* διευκρινίζει: «άντρες ή γυναίκες» (ΕΒ 7,2). Αυτός ο αποκλεισμός των φτωχών, μη εγγεγραμμένων σε συντεχνία απαιτεί προσεκτική ανάλυση. Αν οι φτωχότερες γυναίκες αυτής της κατηγορίας μπορούσαν να είναι επικεφαλής εργαστηρίου, τότε είναι αυτονόητο ότι μπορούσαν και οι πλουσιότερες.

Ο Ψέλλος, σφοδρός πολέμιος κάθε ενασχόλησης των γυναικών εκτός των ορίων της κατοικίας τους, μιλώντας για τη μητέρα του, περιγράφει σε μια αφήγηση του τη γυναικεία γιορτή της Αγίας Αγάθης: εορταζόταν στις 12 Μαΐου, με πομπή των γυναικών που δούλευαν στα υφάσματα – ξάντριες, υφάντρες, λαναρούδες. Επικεφαλής της πομπής βάδιζαν οι γηραιότερες, που θεωρούνταν οι πιο έμπειρες. Η πομπή κατέληγε σε μια εκκλησία που ήταν συνδεδεμένη με το επάγγελμά τους· εκεί οι γυναίκες κατέθεταν τις προσφορές τους και έκαναν τάματα, ενώ στη συνέχεια χόρευαν με τη συνοδεία ενός έντονα ρυθμικού άσματος. Πρόκειται, λοιπόν, σαφώς για απασχολούμενες στην υφαντουργία, και όχι για ασχολούμενες με τα οικιακά. Η πομπή, η γιορτή και το τελετουργικό της μοιάζουν πολύ με εκείνες μιας συντεχνίας. Συνοπτικά, ανάμεσα στην επίσημη, ιδεατή εικόνα της συζύγου στο σπίτι και την πραγματικότητα μιας βιοτεχνίας που αναγκαστικά χρησιμοποιούσε εργάτριες οι οποίες διέθεταν επαγγελματική εξειδίκευση ανάλογη αρρένων εργαστηριακών υπάρχει η τεράστια απόσταση μεταξύ ιδεολογίας και πραγματικότητας [Laiou, 629]. Οι γυναίκες αυτές, μάλιστα, δεν ήταν ούτε δούλες ούτε ανήθικες του περιθωρίου.

Οι δούλοι

Εμφανίζονται σε έξι συνολικά διατάξεις, δηλαδή δέκα *capitula* του *Επαρχικού Βιβλίου*. Τούτο καταδεικνύει τη σημασία του ρόλου τους στις αστικές, και όχι μόνο, οικονομικές δραστηριότητες, αλλά η συμβολή τους δεν έχει ακόμη μελετηθεί επαρκώς [Rotman, 637, σ. 141-150]. Το καθεστώς τους παραμένει πολύ ασαφές. Η πρόσβαση σε ορισμένες συντεχνίες απαγορευόταν ρητά στους δούλους. Το να εκπροσωπείται ελεύθερος τεχνίτης από τον δούλο του, που ήταν επικεφαλής εργαστηρίου, ήταν κατανοητό, αλλά ήταν απολύτως αδύνατον στην περίπτωση των *τραπεζιτών*, οι δούλοι των οποίων απαγορευόταν να ασκούν δραστηριότητες συναφείς με ό,τι αποτελούσε τον πυρήνα του επαγγέλματός τους. Από την άλλη πλευρά, για ορισμένες σημαντικές ειδικότητες –όπως αυτή των *σηρικαρίων*, λόγου χάρη–, ένας δούλος μπορούσε να εισέλθει στη συντεχνία ή να διευθύνει ένα υποκατάστημα έχοντας την εγγύηση του κυρίου του, για τον οποίο τίποτα δεν υποδεικνύει ότι έπρεπε να είναι ο ίδιος άνθρωπος του επαγγέλματος. Με άλλα λόγια, οποιοσδήποτε μπορούσε να ανοίξει στον δούλο του υποκατάστημα επεξεργασίας μεταξωτών, αρκεί εκείνος να διέθετε τα απαιτούμενα προσόντα. Το ίδιο ίσχυε για τους *βεστιοπράτες*, που πωλούσαν τα μεταξωτά ενδύματα και υφάσματα. Μεγαλύτερη έκπληξη προκαλεί το γεγονός ότι, όπως φαίνεται, στην ίδια κατηγορία ανήκαν και οι χρυσοχόοι. Η ιδιοκτησία εξειδικευμένων δούλων αποτελούσε, επομένως, έναν απλό αλλά ισχυρό δίαυλο προκειμένου οι ιδιαιτέρως εύποροι να αποκτούν πρόσβαση σε επαγγέλματα που τους ήταν ξένα. Με λίγα λόγια, οι περισσότεροι δούλοι αντιπροσώπευαν εργατικά χέρια, ορισμένοι όμως ήταν και επικεφαλής εργαστηρίων, χωρίς βέβαια η ανάληψη αυτής της θέσης να τους προσφέρει και ανάλογη κοινωνική άνοδο.

Ορισμένα εργαστήρια διέθεταν σημαντικό αριθμό δούλων. Ο *Βίος του Βασιλείου του Νεωτέρου* (δέκατος αιώνας) παρουσιάζει τον άγιο να αναλαμβάνει τη θεραπεία αρκετών οικιακών δούλων, εκ των οποίων ένας, με το όνομα Θεόδωρος, αναφέρεται ως *πρωτεύων* και τον φθονούν οι *σύνδουλοι* του, επειδή έχει εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη του κυρίου του, ενός *εργαστηριακού πλούσιου* και τυφλού.

Στην Κωνσταντινούπολη, άλλωστε, υπήρχε πραγματικό *σκλαβοπάζαρο*. Διαθέτουμε διάφορες ενδεικτικές τιμές –ταρίφες θα τις αποκαλούσαμε σήμερα–, που μας τις παραδίδει ο Βαλσαμών: ένας χαμηλής αξίας δούλος ή ένα παιδί πουλιόταν προς δέκα *νομίσματα*, ενώ η τιμή εκκίνησης για έναν ανειδίκευτο δούλο ήταν είκοσι *νομίσματα*. Αν είχε ειδικευτεί σε κάποιο βιοτεχνικό επάγγελμα, η τιμή του θα έφτανε τα τριάντα, αν είχε μάθει το επάγγελμα του *νοταρίου*, τα πενήντα, ενώ για το επάγγελμα του γιατρού η τιμή

του θα έφτανε τα εξήντα νομίσματα. Οι ευνούχοι ήταν ακόμη ακριβότεροι: πενήντα νομίσματα οι ανειδίκευτοι, και μια λίτρα χρυσού οι ειδικευμένοι [Dagron, 605, σ. 420-421 (ελλ. έκδ., τ. Β', σ. 80-81)]. Αν υπολογίσουμε τις δαπάνες συντήρησής του, στην περίπτωση εξειδικευμένου δούλου το κόστος θα μπορούσε να αποσβεστεί μέσα σε τέσσερα χρόνια· η ανανέωση του εργατικού δυναμικού όμως ήταν συχνή, ιδίως εξαιτίας του γεγονότος των απελευθερώσεων.

Οι δούλοι μπορεί σχεδόν να εξαφανίστηκαν από την ύπαιθρο χώρα, στην πόλη όμως ο αριθμός τους έβαινε διαρκώς αυξανόμενος, την περίοδο από τον δέκατο έως τον δωδέκατο αιώνα [Köpstein, 628]. Η Ρωσία ήταν μία από τις μείζονες πηγές τροφοδοσίας τους. Προέρχονταν επίσης από τον αραβικό κόσμο, ιδίως την Αίγυπτο [Rotman, 637, σ. 94-122]· επίσης, οι Ιταλοί έμποροι συμμετείχαν όλο και πιο ενεργά στο δουλεμπόριο, αφού το 10% των περιπτώσεων που καταγράφονται στην Πείρα σχετίζεται με αυτούς. Ο Ζωναράς, νομομαθής του δωδέκατου αιώνα, διαβεβαιώνει ότι ένας κύριος μπορούσε να ορίσει έναν δούλο επικεφαλής εργαστηρίου, αλλά και να του εμπιστευτεί ένα χρηματικό ποσό προκειμένου να το αξιοποιήσει.

ΑΠΟΚΛΗΡΟΙ ΚΑΙ ΠΕΡΙΘΩΡΙΑΚΟΙ

Είναι βέβαιο ότι μεγάλο μέρος του πληθυσμού της πρωτεύουσας δεν διέθετε πάντα στέγη, ούτε είχε σταθερή απασχόληση. Όποιος περπατούσε στους δρόμους συναντούσε σε κάθε γωνιά περιπλανώμενους μοναχούς, επαίτες, ξεριζωμένους. Ο αριθμός των εξαθλιωμένων κατά περιόδους αυξανόταν δραματικά, και ο αυτοκράτορας, όπως είδαμε, διέταζε να καρφώνουν σανίδες στις στοές της Μέσης οδού, για να προστατεύονται οι ενδεείς από το δριμύ ψύχος. Οι ευαγείς οίκοι ήταν πολλοί, μερικοί μάλιστα μεγάλοι και λίγο πολύ ειδικευμένοι (ορφανοτροφεία, βρεφοκομεία, άσυλα ηλικιωμένων, νοσοκομεία, ή απλώς ξενώνες και κέντρα υποδοχής για τους φτωχούς). Στην Κωνσταντινούπολη, σύμφωνα με τις απογραφές, υπήρχαν πολλοί ξενώνες (περίπου τριάντα), που υποδέχονταν τους εκτοπισμένους, όπως και άσυλα για ηλικιωμένους (επίσης τριάντα). Ορισμένα από αυτά τα ιδρύματα προσέφεραν ποικίλες υπηρεσίες [Kaplan, 343, σ. 344-347].

Τούτο υποδεικνύει δύο μείζονα προβλήματα. Πρώτον, τη συρροή στην πρωτεύουσα παντοίων όσων εξαθλιωμένων κάθε προέλευσης, τους οποίους δеляάζε η κατά παράδοση δωρεάν διανομή τροφίμων και το πλήθος των ιδρυμάτων πρόνοιας, αλλά και η προοπτική μερικής απασχόλησης στις μεταφορές ή στην οικοδομή, που θα τους εξασφάλιζε τα προς το ζην για ένα διάστημα. Η συρροή ήταν συνεχής, ανεξάρτητα από τις εισβολές ή τις κρίσεις στην αγροτική παραγωγή, ελάχιστες κατά την περίοδο που εξετάζουμε εδώ.

Κάποιοι κατέφευγαν σε σπίτια συγγενών, όπως εκείνοι που εγκατέλειψαν τη Θράκη για να γλιτώσουν από τους Βουλγάρους και φιλοξενήθηκαν από τον Ανώνυμο καθηγητή του δέκατου αιώνα [106, αρ. 26, σ. 19-20]. Οι περισσότεροι, όμως, δεν είχαν πού την κεφαλήν κλίνειν.

Από την άλλη πλευρά, πώς να αντιμετωπιστούν οι ηλικιωμένοι, όσοι αδυνατούσαν να κερδίσουν τα προς το ζην μα και όσοι διέθεταν μεν επαγγελματική εξειδίκευση, αλλά δεν μπορούσαν να ασκήσουν το επάγγελμά τους; Στις περιόδους κρίσης, οι περιθωριακοί αντιπροσώπευαν, όπως φαίνεται, το ένα τρίτο του πληθυσμού. Η επαιτεία ήταν πανταχού παρούσα, και η αντιμετώπιση του προβλήματος αποτελεί έναν επανερχόμενο τρόπο στα αγιολογικά κείμενα.

Άλλος τόπος στα αγιολογικά κείμενα είναι η γυναίκα που διάγει έκλυτο βίο. Δεν ήταν άπορη, αλλά η κοινωνία δεν ήξερε αν έπρεπε να την ανεχτεί ή να την εξοβελίσει. Έστω κι αν υπήρχαν ειδικές συνοικίες για τις πόρνες, ο άγιος που ακατάπαυστα επιδίωκε τη σωτηρία ψυχών τις ανακάλυπτε παντού, δίνοντας στους μελετητές την εντύπωση, αναμφίβολα εσφαλμένη, ότι οι γυναίκες ελευθερίων ηθών ήταν πολλές. Ωστόσο, οι συγγραφείς βίων αγίων δεν καταδίκασαν ανέκκλητα τις πράξεις του ήρωά τους, ο οποίος μιμείται έτσι τον Χριστό. Στον *Βίο του Ανδρέα του Σαλού*, που γράφτηκε τον δέκατο αιώνα, ορισμένες τέτοιες γυναίκες, θέλοντας να περιγελάσουν τον άγιο, του προτείνουν να υποκύψει στον πειρασμό χωρίς αμοιβή, ενώ άλλες διαφωνούν με αυτό και μεταστρέφουν εύκολα τις συναδέλφους τους [*Βίος Ανδρέα Σαλού*, 97, κεφ. 6, σ. 32-36].

Σε αυτούς τους λίγο-πολύ εκούσια αποκλεισμένους από το κοινωνικό σύνολο συγκαταλέγονται οι περιπλανώμενοι μοναχοί, μια διαρκής παρουσία στην Κωνσταντινούπολη. Ο Βυζαντινός καλόγερος εγκατέλειπε το μοναστήρι του με εντυπωσιακή ευκολία, σε αντίθεση με τις σχετικές διατάξεις του κανονικού δικαίου. Τα μοναστήρια ήταν ανεξάρτητα μεταξύ τους και δεν υπήρχαν θρησκευτικά τάγματα, οπότε δεν έβρισκαν όλοι στην πρωτεύουσα οίκους σαν τη Μονή του Χριστού της Χώρας, που δεχόταν τους μοναχούς από την Παλαιστίνη. Ωστόσο, όποιος μοναχός επιδίωκε να βρει κατάλυμα στην Κωνσταντινούπολη, τα κατάφερνε, αρκεί να το ήθελε. Πολλοί, πάντως, προτιμούσαν να αναμειγνύονται με το πλήθος, το οποίο διέκειτο ευμενώς απέναντί τους, αν μη τι άλλο λόγω της περιβολής τους (ράσο). Άλλοι περιπλανώνταν για να σώζουν ψυχές, έστω κι αν το πλήθος δεν μπορούσε να κάνει τη διάκριση όταν είχε απέναντί του ανθρώπους όπως ο διά τον Χριστόν σαλός. Βέβαια, ο Ανδρέας είναι πλασματικό πρόσωπο, αλλά η συχνή μίμηση αυτού του προτύπου, όπως, για παράδειγμα, στον *Βίον του Λεοντίου Ιεροσολύμων* (δωδέκατος αιώνας) [101, κεφ. 7-9, σ. 38-44], που λέγεται ότι ήταν ταυτόχρονα σαλός και γυρευτής στην Κωνσταντινούπολη,

λη περί το 1127-1130, δείχνει ότι τέτοιες μορφές συνέχιζαν να κυκλοφορούν στους δρόμους της πρωτεύουσας.

Παραδόξως, οι ληστές και οι εγκληματίες σπάνια δίνουν το παρών στις πηγές. Τούτο δεν σημαίνει ότι η υπαρχία ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματική, αλλά απλώς ότι –πέρα από τους νόμους, που σπάνιζαν γύρω από αυτό το ζήτημα ή συνιστούσαν μηχανική επανάληψη των κειμένων διατάξεων του Ιουστινιάνειου ή του Θεοδοσιανού Κώδικα, τα έγγραφα σε σχέση με το τι συνέβαινε και το πολύ πολύ ορισμένες αγιολογικές αφηγήσεις– οι πηγές παρουσιάζουν μόνο την «υψηλή κοινωνία», η οποία έτρεφε για τον λαό, συμπεριλαμβανομένων των έντιμων βιοτεχνών και εμπόρων, βαθύτατη περιφρόνηση. Κατά τον δωδέκατο αιώνα, παρά την παρουσία ορισμένων λιβελογράφων, αυτή η «υψηλή κοινωνία» έφτασε στο απόγειό της.